ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΚΟΡΥΦΗΣ:
Η ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ ΑΠΟΔΟΜΗΣΗ ΤΗΣ «ΣΥΝΑΙΝΕΤΙΚΗΣ» ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ή το «άδειο Μαξίμου» και το άνοιγμα στην Ιστορία

Ευθυμιος Παπαταξιαρχης

1. Η εν θερμώ, πολιτικά εν-σύνειδη "εθνογραφία" ενός τελετουργικού συμβάντος[1]

Η πρώτη περίοδος της αριστερής διακυβέρνησης (26.1.2015-20.8.2015) είναι πλέον παρελθόν. Είναι φανερό ότι οι πολλές εβδομάδες της «διαπραγμάτευσης με τους εταίρους» και τα γεγονότα που ακολούθησαν τη συμφωνία της 12ης Ιουλίου συνιστούν μια κομβική στιγμή στην πολιτική ιστορία της χώρας. Γι' αυτό και θα αποτελέσουν αντικείμενο ενδελεχούς μελέτης και συστηματικών συζητήσεων γύρω από τα διακυβεύματα της περιόδου αυτής και τη γενικότερη σημασία τους. Προς το παρόν επικρατεί, μάλλον, αμηχανία. Όμως, πόσο μπορεί να περιμένουμε για να επιχειρήσουμε τη συστηματική ανάλυση των πρόσφατων συμβάντων; Το παρόν κείμενο κινείται ενάντια στο κλίμα της αναλυτικής δυστοκίας μπροστά στα γυρίσματα της ιστορίας που βιώσαμε τον τελευταίο καιρό. Εστιάζοντας στο χρονικά απόλυτο σημείο τομής, στην πρώτη ημέρα της αριστερής διακυβέρνησης, και ίσως στην κορυφαία της στιγμή, αυτή της μεταβίβασης της πρωθυπουργικής εξουσίας, θέτει μια σειρά από ερωτήματα. Ερωτήματα ειδικά, που αφορούν στην παράδοξη τροπή της «παράδοσης-παραλαβής του πρωθυπουργικού γραφείου» και στη σημασία του συμβάντος ως ενδείκτη της πολιτικής δυναμικής της περιόδου· ερωτήματα πιο γενικά, που αναφέρονται στην ανανεωτική ταυτότητα και το βάθος της πολιτικής αλλαγής του Ιανουαρίου του 2015. Χωρίς να μπορώ να αποφύγω τελείως τους κινδύνους που απορρέουν από τη μικρή χρονική απόσταση του υπό ανάλυση συμβάντος, εδώ επι-

Ο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης διδάσκει κοινωνική ανθρωπολογία στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Σύγχρονα Θέματα, τεύχος 130-131, Ιούλιος - Δεκέμβριος 2015, σ. 122-134

χειρώ την κατάδυση στο βαθύτερο υπόστρωμα των πολιτικών συμπεριφορών, εκεί όπου εντοπίζονται οι πολιτισμικές αδράνειες, οι αντιστάσεις και οι αναμοχλεύσεις τους μπροστά στην ιστορική δυναμική.

Για να έρθουμε στο προκείμενο. Όταν τη Δευτέρα 26 Ιανουαρίου ο Αλέξης Τσίπρας αφίχθη στο Μέγαρο Μαξίμου, το βρήκε «άδειο». Ο Αντώνης Σαμαράς είχε αναχωρήσει πιο πριν, χωρίς να περιμένει να συναντήσει τον διάδοχό του. Έτσι, η ανάληψη των καθηκόντων του νέου πρωθυπουργού –που είχε ξεκινήσει με την ορκωμοσία του στο Προεδρικό Μέγαρο και ολοκληρώθηκε με την εγκατάστασή του στο πρωθυπουργικό γραφείο– μετατράπηκε σε παράσταση για έναν ρόλο. Η συμπεριφορά του απερχόμενου πρωθυπουργού ερχόταν σε πλήρη ρήξη με μια παράδοση που είχε σταδιακά καθιερωθεί τις προηγούμενες δεκαετίες. Έτσι, ανέτρεπε μια θεσμικά ανεπίσημη μεν, τυποποιημένη δε, *τελετουργία* που πραγματοποιείται στο επίπεδο της «υψηλής πολιτικής» και έχει στόχο να διευθετήσει βασικές πτυχές της λειτουργίας του δημοκρατικού καθεστώτος. Το παράδοξο της υπόθεσης είναι το πλαίσιο και το επίπεδο στο οποίο εκδηλώθηκε αυτή η πρόκληση. Η τελετουργία, μια *τυποποιημένη και γι' αυτό επαναλαμβανόμενη μορφή συμπεριφοράς* με σχετικά υψηλό δείκτη αντίστασης στην επινοητική δράση,[2] στην προκειμένη περίπτωση μετατράπηκε σε τόπο απροσδιοριστίας. Ας δούμε αυτό το σημείο πιο αναλυτικά.

Οι τελετουργίες είναι επιτελεστικές πρακτικές με πλούσιες συμβολικές συνδηλώσεις και με πολύ ισχυρό επικοινωνιακό δυναμισμό που στη σημερινή εποχή πολλαπλασιάζεται λόγω της μιντιακής μεσολάβησης.[3] Βασική τους δουλειά είναι *να διατάσσουν τον χώρο και τον χρόνο*, κυρίως, στην κατεύθυνση της ευταξίας, κάποιες φορές όμως και στην κατεύθυνση της αμφισβήτησης και της ανατροπής. Παράγουν εικόνες και γενικότερα πολιτισμικά σχήματα, στο πλαίσιο των οποίων ο βίος ορίζεται ως «φυσικός» και «κανονικός», και εξασφαλίζεται η εμπέδωση των κοινωνικών σχέσεων και η νομιμοποίηση ιεραρχιών και σχέσεων εξουσίας.[4] Ταυτόχρονα, οι τελετουργίες είναι εξίσου ικανές να υποδεχθούν την αμφισβήτηση και άρα να αποτελέσουν οχήματα της κοινωνικής αλλαγής.[5]

Η πολιτική βρίθει από τυποποιημένες πρακτικές, οι οποίες συχνά αναγνωρίζονται ως «επίσημες» και γι' αυτό οργανώνονται με βάση το «πρωτόκολλο». Τέτοιες τελετουργικές επιτελέσεις, που σε κάθε περίπτωση εμπλέκουν απλούς πολίτες, κομματικούς παράγοντες, κρατικούς αξιωματούχους και συλλογικότητες όλων των ειδών, μπορεί να συμβαίνουν τόσο στη βάση του πολιτικού συστήματος όσο και στην κορυφή του. Με αυτές ρυθμίζονται κρίσιμες παράμετροι της πολιτικής διαδικασίας όπως, για παράδειγμα, η λήψη αποφάσεων, η πολιτική συμμετοχή, η ανάδειξη σε πολιτικά αξιώματα ή η διαδοχή στην εξουσία. Μέσα από αυτές συγκροτούνται τα *πολιτισμικά θεμέλια* του πολιτικού συστήματος, το ίδιο το υπόβαθρο της πολιτικής νομιμοποίησης.[6]

Δεδομένου ότι οι τελετουργίες διέπονται από τον κυκλικό χρόνο της επαναληπτικότητας δεν είναι «απρόσβλητες» από τη δημιουργική, επινοητική δράση. Ούτε είναι «κλειστές» στην ιστορία.[7] Ιδιαίτερα σε εποχές κρίσης νομιμοποίησης της πολιτικής, αποδέσμευσης των πολιτών-πελατών από τα πολιτικά κόμματα αλλά και μεγάλων ανακατατάξεων στο πολιτικό σύστημα,[8] οι πολιτικές τελετουργίες υφίστανται και αυτές τους γενικότερους κοινωνικούς κραδασμούς και έτσι αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως πεδία στα οποία καταγράφονται ευρύτερες αλλαγές.[9] Μάλιστα, μπορεί σε τέτοιες συνθήκες να βρεθούμε μπροστά σε ένα οξύμωρο, στην *«τελετουργία-συμβάν»*: την τελετουργία που παύει να είναι ένα τυποποιημένο σενάριο, αλλά αντίθετα αποκτά τα χαρακτηριστικά μιας ασυνήθιστης διαδικασίας ή που γίνεται πεδίο εφαρμογής συγκυριακών στρατηγικών, και όλα αυτά σε βάρος κυρίως της τυποποίησης που την κάνει αυτό που είναι. Η μετατροπή της τελετουργίας σε συμβάν είναι οξύμωρο, αφού ισοδυναμεί με τη μετατροπή του επαναλαμβανόμενου σε τυχαίο.

Στο παρόν κείμενο θα εξετάσω πώς η άτυπη τελετουργία της «παράδοσης-παραλαβής του πρωθυπουργικού γραφείου» *μετατράπηκε σε συμβάν* την πρώτη μέρα της νέας «διακυβέρνησης», πώς δηλαδή άλλαξε λειτουργία, και από μηχανισμός απόδοσης της «συναινετικής» ταυτότητας στο δημοκρατικό καθεστώς έγινε τόπος καταγραφής της ανεπίσημης αμφισβήτησης του εκλογικού αποτελέσματος. Για τον σκοπό αυτό, θα την τοποθετήσω στο ιστορικό και πολιτισμικό της πλαίσιο. *Πρώτον*, θα δείξω πώς ο ιστορικός της σχηματισμός συνδέεται με τη σταδιακή διαμόρφωση των βασικών χαρακτηριστικών της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας. *Δεύτερον*, θα αναλύσω το συμβολικό της περιεχόμενο –και κατ' επέκταση την ευρύτερη σημασία της– αναλύοντας το πρωθυπουργικό γραφείο ως έναν ιδιότυπο οίκο. *Τέλος*, θα αναλύσω τη διαδικασία πολιτικού ανταγωνισμού που τη μετατρέπει σε εστία αμφισβήτησης, αξιοποιώντας σχήματα που εδράζονται στην εθνογραφική εμπειρία της καθημερινής ζωής στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, αλλά και συσχετίζοντάς την με εντόπιες κατηγορίες. Ειδικότερα, θα αναφερθώ στο πολυ-μελετημένο παιγνίδι «των προκλήσεων και των απαντήσεων», το οποίο χαρακτηρίζει την καθημερινή κοινωνικότητα στο πλαίσιο της οικογενειοκρατίας.[10] Σε αυτή τη βάση θα προσπαθήσω να δείξω ότι οι στρατηγικές χρήσεις πολιτικών τελετουργιών στην περίοδο της κρίσης και, ακόμη περισσότερο, η όποια αμφισβήτηση της τελετουργικής τάξης οργανώνονται στη βάση ενός πολιτισμικά ορισμένου κώδικα (αντ)αγωνιστικού σχετίζεσθαι, ιδιαίτερα διαδεδομένου μέσα στην κοινωνία. Με μια κουβέντα, το βασικό μου επιχείρημα είναι ότι πίσω από την λειτουργική εκτροπή της συγκεκριμένης τελετουργίας βρίσκεται ο *πολιτισμικά ορισμένος τρόπος του πολιτικού ανταγωνισμού* που οξύνθηκε λόγω της κρίσης.

Μια τελευταία επισήμανση: βασική πηγή της παρούσας εργασίας είναι η επιτόπιά μου «αντίληψη» για το ζήτημα που αναλύω. «Ήμουν, κατά κάποιο τρόπο, εκεί»:[11] αυτό σημαίνει ότι, αν και δεν παραβρέθηκα στο τελετουργικό γεγονός που αναλύω, έχω την πρωτοβάθμια αίσθηση των πραγμάτων που σχολιάζω. Συζήτησα και κατέγραψα τη γνώμη παραγόντων, στελεχών, απλών πολιτών, παρακολούθησα εκ του σύνεγγυς τις διακυμάνσεις της «κοινής γνώμης», όπως διαμορφώνονται από τα τηλεοπτικά «δελτία των 8», το ραδιόφωνο και τον τύπο, έντυπο και ηλεκτρονικό. Και όπως πολλοί από τους σεβαστούς ανθρωπολογικούς μου προγόνους έτσι κι εγώ βασίζομαι στην επιτόπια συλλογή στοιχείων από τρίτους, όχι ιεραποστόλους, ταξιδιώτες και διοικητικούς υπαλλήλους αλλά επαγγελματίες ρεπόρτερ, το έργο των οποίων μου είναι πολύτιμο. Επίσης, αξιοποίησα διαδικτυακές πηγές και έκανα την απαραίτητη έρευνα στις βιβλιοθήκες για να μπορέσω να πλαισιώσω ιστορικά την ανάλυσή μου.

Ξεκίνησα να γράφω το παρόν κείμενο την επομένη των εκλογών της 25ης Ιανουαρίου. Θα το περιέγραφα ως «*εν θερμώ, πολιτικά επισπεύδουσα εθνογραφία*». Με αυτόν τον χαρακτηρισμό εννοώ ότι η σκέψη μου κινείται ανάμεσα στην κριτική πολιτική διάθεση, μέσα στην οποία είναι χωνεμένα τα ομολογουμένως πλούσια συναισθήματα που εξακολουθεί να προκαλεί η πολιτική κατάσταση, και σε έναν ανθρωπολογικό τρόπο προσέγγισης με τον οποίο είμαι βαθειά εξοικειωμένος λόγω της επαγγελματικής μου ιδιότητας, έναν τρόπο που επιδιώκει την ενδελεχή, «εκ των ένδον» κατανόηση της καθημερινότητας στη μικρή κλίμακα του βίου και εστιάζει στις «ασήμαντες» λεπτομέρειες. Χωρίς να είναι αμιγώς ανθρωπολογία ή πολιτική, συνδυάζοντας δύο θεμελιακές μου ιδιότητες, αυτή του πολίτη και αυτή του ανθρωπολόγου, το παρόν κείμενο αιωρείται ανάμεσα στην *ανθρωπολογικά ευαισθητοποιημένη πολιτική ανάλυση* και την *πολιτικά ενσύνειδη ανθρωπολογική προσέγγιση* της πολιτικής επικαιρότητας. Γράφω ως «πολίτης-ανθρωπολόγος», πιστεύοντας ότι η *ρητή* υπογράμμιση αυτής της θέσης και η συσχέτισή της με το γνωστικό μου αντικείμενο, ως έναν βαθμό, διασφαλίζει μεθοδολογικά το παρόν εγχείρημα.[12] Σε κάθε περίπτωση, το αντιλαμβάνομαι ως ένα μικρό βήμα στην κατεύθυνση μίας ανθρωπολογικής ανάλυσης της δημοκρατίας στην Ελλάδα.[13]

2. Το «άδειο Μαξίμου»: η τελετουργία που γίνεται συμβάν

Ας δούμε, λοιπόν, σε μεγαλύτερη λεπτομέρεια το «τελετουργικό συμβάν» που αποτελεί αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Για πρώτη φορά μετά το 2004 η «παράδοση-παραλαβή» υποβαθμίστηκε, αφού «έγινε» σε χαμηλότερο, «υπηρεσιακό» επίπεδο, ανάμεσα στους αντίστοιχους διευθυντές του πρωθυπουργικού γραφείου. Σύμφωνα με το δημοσιογραφικό ρεπορτάζ, ο γραμματέας του απερχόμενου πρωθυπουργού παρέδωσε στον ομόλογό του τα κλειδιά του χρηματοκιβωτίου, που ήταν άδειο, όπως συνολικότερα άδειο ήταν το Μέγαρο Μαξίμου: χαρακτηριστικά επισημάνθηκε ότι δεν υπήρχε ούτε σαπούνι στην τουαλέτα! Χρειάστηκε να περάσουν αρκετές ημέρες, μέχρι την ορκωμοσία της νέας Βουλής στις 5 Φεβρουαρίου, για να συναντηθούν με τις νέες τους ιδιότητες ο πρώην και ο νυν πρωθυπουργός και να ανταλλάξουν χειραψία. Η σύμφωνα με τους τύπους παράδοση των υπουργείων από τους απερχόμενους υπουργούς και, ακόμη περισσότερο, η εξαιρετικά θερμή υποδοχή της νέας προέδρου της Βουλής από τον απερχόμενο πρόεδρο όχι μόνο δεν μετρίασαν, αλλά μάλλον αύξησαν τις αρνητικές εντυπώσεις από την ασυνήθιστη συμπεριφορά του απερχόμενου πρωθυπουργού.

Όπως ήταν επόμενο, οι δημόσιες ερμηνείες του συμβάντος αποτέλεσαν και την *πρώτη* μετεκλογική σύγκρουση της νέας κυβέρνησης με την αξιωματική αντιπολίτευση. Η κυβέρνηση απέδωσε την αποκλειστική ευθύνη του περιστατικού στον απερχόμενο πρωθυπουργό και τον κατηγόρησε για «έλλειψη πολιτικού πολιτισμού», αποφεύγοντας ωστόσο να αναδείξει το ζήτημα. Η ΝΔ με τη σειρά της, διά της εκπροσώπου Τύπου υποστήριξε ότι «οι όροι της παράδοσης-παραλαβής καθορίστηκαν επακριβώς …στην τηλεφωνική επικοινωνία που είχαν οι διευθυντές των γραφείων του απερχόμενου και του νεοεκλεγέντος πρωθυπουργού», ενώ συνέδεσε το περιστατικό με μια άλλη καινοτομία της περίφημης Δευτέρας, υπενθυμίζοντας ότι ο νέος πρωθυπουργός με τον πολιτικό του όρκο «αγνόησε επιδεικτικά μια παράδοση αιώνων». Ο Νίκος Παππάς, διευθυντής του πολιτικού γραφείου του Αλέξη Τσίπρα, που είχε την ευθύνη της συνεννόησης με τον γενικό γραμματέα του απερχόμενου πρωθυπουργού, Κώστα Μπούρα, υποστήριξε ότι ο τελευταίος δεν επικοινώνησε ξανά μαζί τους για να συμφωνήσουν για τα διαδικαστικά και διέψευσε σχετικές διαρροές που τον ενέπλεκαν.[14]

Σε κάθε περίπτωση επικράτησε η πεποίθηση ότι η απουσία του απερχόμενου πρωθυπουργού από την παράδοση-παραλαβή ήταν δική του επιλογή και αυτό σχολιάστηκε έντονα από τον τύπο, κατά κανόνα με δηκτικό τρόπο, ως «πρωτοφανές»,[15] «πρωτόγνωρο»,[16] «απαράδεκτο», «ντροπή», «προβληματική συμπεριφορά»,[17] «πολιτική αγένεια», «ατόπημα»,[18] «πολιτικό φάουλ», «φάλτσο»,[19] ένδειξη «μικροπρέπειας» και «έλλειψης πολιτικού πολιτισμού».[20] Οι περισσότερες αποδοκιμασίες για τη συμπεριφορά του απερχόμενου πρωθυπουργού είτε εστίαζαν στην προσωπικότητά του, που έτσι «έδειξε ότι δεν ξέρει να χάνει», είτε στην ύβρη που συνιστούσε η συγκεκριμένη συμπεριφορά απέναντι στο ίδιο του το κόμμα, ο ιδρυτής του οποίου θεωρείται ότι θεμελίωσε το μεταπολιτευτικό δημοκρατικό καθεστώς. Κάποιες άλλες θεώρησαν το γεγονός ενδείκτη της σκληρής αντιπολίτευσης που επρόκειτο να ασκήσει η ΝΔ.

Οι απόπειρες εξήγησης αυτής της συμπεριφοράς μπορεί να διαφέρουν ως προς την έμφαση στην προσωπικότητα, την ιδεολογία ή τους μικρο-κομματικούς σχεδιασμούς που θα εξασφάλιζαν την παραμονή του τέως πρω-

θυπουργού στην ηγεσία της αξιωματικής αντιπολίτευσης και την πολιτική μακροημέρευση της ηγετικής ομάδας της ΝΔ, έχουν ωστόσο έναν κοινό παρονομαστή: συγκλίνουν σε μία εκτίμηση που υποβαθμίζει την ήττα της ΝΔ συγκριτικά με άλλες ήττες της στο παρελθόν και παράλληλα αξιολογεί με έναν ορισμένο τρόπο την νίκη του πολιτικού αντιπάλου. Σε πολλές από τις παραπάνω ερμηνείες η κίνηση αυτή αντιμετωπίζεται ως στοιχείο μιας *στρατηγικής* που βασίζεται στην υπόθεση ότι η νέα «αριστερή κυβέρνηση» θα είναι βραχύβια, αφού θα λυγίσει μπροστά στα σοβαρά προβλήματα. Τότε, η μόνη λύση για τη χώρα θα είναι ο απερχόμενος πρωθυπουργός, ο οποίος θα κληθεί να αναλάβει τα ηνία της διακυβέρνησης για να ολοκληρώσει το έργο του και να οδηγήσει τη χώρα στη μετά τα μνημόνια εποχή. Με μια κουβέντα, μέσα από τον δευτερογενή πολιτικό σχολιασμό το συμβάν αναπλαισιώθηκε ερμηνευτικά σε αυτό που είναι πλέον γνωστό ως η θεωρία της «Αριστερής παρένθεσης»:[21] Η μη παράδοση της πρωθυπουργίας δεν ήταν τυχαίο γεγονός αλλά μέρος της *στρατηγικής επιλογής* «στραγγαλισμού» της νέας κυβέρνησης από την αξιωματική αντιπολίτευση.

Σύμφωνα με την παραπάνω θεωρία, η μη προσέλευση του τέως πρωθυπουργού στην τελετουργία «παράδοσης-παραλαβής» παραπέμπει, λοιπόν, σε μια «παρένθεση». Η παραπάνω μεταφορά είναι χρήσιμη στον βαθμό που υποδεικνύει ένα πρωτεύον χαρακτηριστικό του τελετουργικού συμβάντος που μας απασχολεί εδώ. Το «άδειο Μαξίμου» συνιστά σε πρώτη ανάγνωση ένα *κενό*, καταγράφει μια αμφίσημη απουσία. Ο μέχρι χθες πρωθυπουργός πουθενά δεν καταγράφεται (π.χ. φωτογραφικά) ως απερχόμενος. Η αποχώρησή του από την εξουσία δεν επιβεβαιώνεται τελετουργικά. Αντίθετα, παράγεται η εντύπωση ότι «κάπου πετάχτηκε για λίγο» και ότι θα επανακάμψει σύντομα στα πρωθυπουργικά του καθήκοντα. Ο απερχόμενος, έτσι, φαίνεται να κατασκευάζεται ως «πρωθυπουργός σε προσωρινή αναστολή καθηκόντων», ένας «οιονεί πρωθυπουργός», την ίδια στιγμή που ο νεοεισερχόμενος στο Μαξίμου νοείται αντίθετα ως «πρωθυπουργός υπό δοκιμασία», ο πρώτος «δόκιμος πρωθυπουργός» της Γ΄Ελληνικής Δημοκρατίας!

Θέλω να εξετάσω τους όρους που καθιστούν δυνατό αυτό το κενό –είτε το δούμε ως ιστορικό ατύχημα είτε ως στρατηγική επιλογή–, να διερευνήσω το πολιτισμικά ορισμένο ιδίωμα της δράσης που το παρήγαγε και τις δομικές της συνέπειες. Γι' αυτό και θα αναλύσω τη συμβολική σημασία της «παράδοσης-παραλαβής» του πρωθυπουργικού γραφείου ως θεμελιώδους *πολιτικής τελετουργίας* της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας. Πρόκειται για μια κλασική *τελετουργία διάβασης από ένα αξίωμα σε άλλο*, μάλιστα στη συγκεκριμένη περίπτωση για εναλλαγή δύο προσώπων στους ρόλους του πρωθυπουργού και του «αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης», που είναι δυνάμει πρωθυπουργός. Η δομή αυτής της τελετουργίας μπορεί να μην έχει τους δραματικούς τόνους αφρικανικών τελετουργιών ενθρόνισης, ωστόσο είναι πλούσια σε συμβολικές συνδηλώσεις, οι οποίες γίνονται πιο σαφείς αν την προσεγγίσουμε υπό το πρίσμα του ιστορικού της σχηματισμού.

3. Συναινετικές διαβάσεις: κοινοί τόποι της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας

Η «Μεταπολίτευση» του 1974 γεννήθηκε σε ένα πνεύμα δημοκρατικής ανάτασης. Στα πρώτα του βήματα το νέο δημοκρατικό καθεστώς έφερε την αύρα του αντιδικτατορικού αγώνα, ενώ χαρακτηρίστηκε από ένα πρωτοφανές άνοιγμα της κεντρικής πολιτικής σκηνής σε νέες κατηγορίες πολιτικών υποκειμένων –νέους, γυναίκες, αγρότες, υπάλληλα στρώματα– και στην πολιτικο-ιδεολογική πολλαπλότητα. Παράλληλα, η νομιμοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος δημιούργησε συνθήκες υπέρβασης της διχαστικής αντιπαράθεσης που είχε κληροδοτήσει ο ελληνικός Εμφύλιος. Ωστόσο, σε σχετικά σύντομο διάστημα πολλά από αυτά τα στοιχεία χωνεύτηκαν στο εσωτερικό του λεγόμενου «δικομματισμού», ενός *συστήματος* στο οποίο κυριαρχούσαν τα δύο μεγάλα κόμματα εξουσίας ως εκφράσεις των αντίστοιχων ιστορικών παρατάξεων.[22]

Σταδιακά επικράτησε ο *τμηματικός ανταγωνισμός* ανάμεσα στους δύο κύριους διεκδικητές της εξουσίας.[23] Η δημοκρατική μεταπολίτευση μπορεί να επέφερε τον μετασχηματισμό των μεταπολεμικών κομματικών «φέουδων» σε δημοκρατικά «κόμματα νέου τύπου»,[24] μπορεί να άλλαξε τις δομές πολιτικής κινητοποίησης από κάθετες σε οριζόντιες, όπως μπορεί και να μετέτρεψε την παραδοσιακή πατρωνία σε κομματική και «γραφειοκρατική», ωστόσο δεν αναίρεσε ολοσχερώς τον ομφάλιο λώρο μεταξύ οικογενειοκρατίας και πολιτικής ή τον συχνά προσωποπαγή δεσμό των πολιτών με τα κόμματα.[25] Ιδιαίτερα τα δύο μεγάλα κόμματα εξουσίας εξακολούθησαν να αποτελούν πεδία κυριαρχίας ισχυρών ηγετικών προσωπικοτήτων και, ενισχυμένα με τις ενδιάμεσες δομές των μαζικών κομμάτων, παρέμειναν οροθετημένες «επικράτειες», η ακεραιότητά τους τονίστηκε ακόμη περισσότερο ως βασικό κριτήριο ευταξίας και σταθερότητας του πολιτικού συστήματος και ο μεταξύ τους ανταγωνισμός συνέχισε να είναι τμηματικός· εξακολούθησε δηλαδή να υπακούει στη λογική των «προκλήσεων και απαντήσεων», που αποτελεί πάγιο χαρακτηριστικό της καθημερινής κοινωνικότητας, και να λειτουργεί ενοποιητικά συσπειρώνοντας τις επιμέρους, συχνά ετερογενείς, μονάδες κάτω από το πρόσωπο του «αρχηγού».[26]

Στη δεύτερη φάση του δικομματισμού, μετά τη δοκιμασία του Ειδικού Δικαστηρίου, *ο ανταγωνισμός αναπλαισιώθηκε και οροθετήθηκε από τη «συναίνεση».*[27] Εδώ χρησιμοποιώ τον όρο «συναίνεση» όχι με αξιώσεις πολιτειολογικού αναλυτικού εργαλείου (και άρα ως ταυτοτικό προσδιορισμό ενός γενικού πολιτικού μοντέλου[28]) αλλά ως βασική κατηγορία του επίσημου λόγου την περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από τον Κώστα Σημίτη. Στο πλαίσιο του «εξευρωπαϊσμού» η «συναίνεση» γρήγορα αναδεί-

χθηκε σε κεντρική μεταφορά ενός εννοιολογικού πλέγματος που περιγράφεται ως «πολιτικός πολιτισμός».[29] Μιλάμε για ένα σύνολο κανόνων πολιτικής ορθότητας που δίνουν προτεραιότητα στους ρόλους απέναντι στα πρόσωπα που τους φέρουν, που προσφέρουν ενός είδους «κοσμική ιερότητα» στους πολιτικούς ρόλους, από τον ρόλο του «πρωθυπουργού» μέχρι αυτόν του «απλού πολίτη», και συνακόλουθα αποδίδουν αξία στα πρόσωπα ως φορέων αυτών των ρόλων. Η νέα πολιτική δεοντολογία προέτρεπε στην *έμπρακτη* αναγνώριση και τον σεβασμό του πολιτικού αντιπάλου ως φορέα ενός θεσμικά κατοχυρωμένου ρόλου. Επίσης, αναδείκνυε τον «διάλογο», και κατ' επέκταση τη θετική αμοιβαιότητα της λεκτικής επικοινωνίας που έτσι εξασφαλίζεται ως πρωτεύον περιεχόμενο των πολιτικών σχέσεων. Με άλλα λόγια, η «συναινετική» δημοκρατία, που σταδιακά αναδείχθηκε σε κυρίαρχο μοντέλο, καλούσε σε αναγνώριση και σύνθεση των πολιτικών «διαφορών» δια του διαλόγου, ανάγοντας τη διαλογική συναίνεση σε κορυφαίο δημοκρατικό ιδεώδες (και θεμέλιο του λεγόμενου «πολιτικού πολιτισμού») και προσφέροντας έτσι διασφαλίσεις, ώστε ο τμηματικός ανταγωνισμός να μη βγει εκτός ελέγχου και οδηγήσει την πολιτική διαδικασία στην ακραία σύγκρουση. Επρόκειτο για εξέλιξη που παρακολουθούσε τον γενικότερο μετασχηματισμό των ευρωπαϊκών δημοκρατικών καθεστώτων μετά το τέλος του «Ψυχρού Πολέμου».

3α. Η τελετουργική εμπέδωση της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας

Η «συναίνεση» κατ' εξοχήν παράχθηκε τελετουργικά, από τυποποιημένες, λιγότερο ή περισσότερο θεσμοθετημένες, πρακτικές που σηματοδοτούν την προτεραιότητα των ρόλων απέναντι στα φυσικά πρόσωπα που τους φέρουν, κάτι που δεν μπορούσε να ισχύσει για τους «ιδρυτές» του μεταπολιτευτικού καθεστώτος. Οι συχνά θεσμικά ανεπίσημες, αλλά τελετουργικά βαρύνουσες, αυτές πρακτικές πρόσφεραν πρόσθετη νομιμοποίηση στα πρόσωπα που κατείχαν καίριες θέσεις, ιδιαιτέρως αυτή του πρωθυπουργού, στον βαθμό μάλιστα που τα πρόσωπα αυτά ήταν αδύνατον να έχουν το κύρος των ιδρυτών των αντίστοιχων κομμάτων τους.[30]

Η «παράδοση-παραλαβή του πρωθυπουργικού γραφείου» είναι μέρος της τελετουργικής σκευής της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας. Μαζί με άλλες τυποποιημένες πρακτικές αποτελεί ένα σχετικά πλούσιο τελετουργικό πλέγμα που ρυθμίζει μια από τις πιο σημαντικές και «ευαίσθητες» στιγμές της πολιτικής διαδικασίας, τη μεταβίβαση της κυβερνητικής εξουσίας από τον απερχόμενο στον νέο πρωθυπουργό. Στο συγκεκριμένο πλέγμα περιλαμβάνονται αφενός θεσμικά προβλεπόμενες πρακτικές, όπως η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από τον Πρόεδρο στον κατέχοντα τη «δεδηλωμένη», και η ορκωμοσία πρώτα του πρωθυπουργού και μετά του υπουργικού συμβουλίου,[31] και αφετέρου ανεπίσημες πρακτικές, όπως οι δημόσιες δηλώσεις (κυρίως αποδοχής της ήττας), η προσωπική επικοινωνία του ηττημένου με τον νικητή το βράδυ των εκλογών, η υποβολή της παραίτησης του απερχόμενου πρωθυπουργού στον Πρόεδρο αλλά και η παράδοση-παραλαβή τόσο της πρωθυπουργίας όσο και των υπουργείων. Είναι προφανές ότι το κέντρο βάρους βρίσκεται στη ρύθμιση της συμπεριφοράς εκείνου που κατέχει το αξίωμα και οφείλει να το παραδώσει σε αυτόν που το δικαιούται σύμφωνα με τους συνταγματικά προβλεπόμενους κανόνες. Οι πρακτικές αυτές αποκτούν μεγαλύτερο ενδιαφέρον όταν έχουν προηγηθεί εκλογές και τα φώτα στρέφονται στους κύριους πρωταγωνιστές, στον νικητή αλλά και στον ηττημένο.

Εδώ θα εστιάσω σε περιπτώσεις παράδοσης-παραλαβής που μεσολαβούνται από εκλογικές αναμετρήσεις, οι οποίες παράγουν εξ ορισμού νικητές και ηττημένους. Προφανώς, ξεχωρίζουν αυτές στις οποίες ο πρωθυπουργός αναγκάζεται λόγω της εκλογικής ήττας να εγκαταλείψει το αξίωμά του. Σημαντικός παράγοντας είναι το ειδικό πολιτικό βάρος των εμπλεκόμενων προσώπων: όσο ισχυρότερες είναι οι πολιτικές προσωπικότητες που εμπλέκονται τόσο πιο σημαίνουσα είναι η τελετουργία. Είναι χαρακτηριστικό ότι δύο κορυφαίες προσωπικότητες της πρώτης φάσης της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και ο Ανδρέας Παπανδρέου, αποχώρησαν οριστικά από το πρωθυπουργικό αξίωμα εξασφαλίζοντας τη διαδοχή τους στην πρωθυπουργία από στελέχη του ιδίου κόμματος. Έτσι, απέφυγαν την εκλογική αναμέτρηση με, και την ενδεχόμενη ήττα από, τους πολιτικούς τους αντιπάλους. Σε αυτές τις περιπτώσεις της «καθοδηγούμενης» αλλαγής στην πρωθυπουργία, η ένταση της διαδοχής στο πρωθυπουργικό αξίωμα μειώθηκε σημαντικά αφού, ιδιαίτερα στην πρώτη περίπτωση, ένας τρίτος μεσολαβούσε ανάμεσα στους ιστορικούς πολιτικούς αντιπάλους. Στο ίδιο μοντέλο θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε και τις περιπτώσεις των υπηρεσιακών κυβερνήσεων. Με αυτό το κριτήριο, οι πολιτικά βαρύνουσες περιπτώσεις είναι λίγες και αφορούν την παράδοση της πρωθυπουργίας από τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη στον Ανδρέα Παπανδρέου, από τον Κώστα Σημίτη στον Κώστα Καραμανλή και από τον Κώστα Καραμανλή στον Γιώργο Παπανδρέου. Αυτές έπαιξαν και τον πιο καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της τελετής παράδοσης-παραλαβής της πρωθυπουργίας.

Η παράδοση-παραλαβή του πρωθυπουργικού γραφείου ιστορικά διαμορφώθηκε σε μία σύνθετη συμβολική δομή σε δύο φάσεις, με βασικό χρονικό ορόσημο το 1989, όταν η κυβέρνηση συνεργασίας ΝΔ και Συνασπισμού και η δικαστική δίωξη του Ανδρέα Παπανδρέου στο Ειδικό Δικαστήριο έφεραν το πολιτικό σύστημα στα όρια της ρήξης. Μέχρι τότε δεν μπορούμε να μιλάμε για τελετουργία, αφού λείπουν βασικά στοιχεία της σύγχρονης εκδοχής της – και κυρίως το δημόσιο ενδιαφέρον γι' αυτή. Αντίθετα, από την αρχή της Μεταπολίτευσης έχουμε παραδόσεις-παραλαβές

υπουργείων με τα χαρακτηριστικά που έχουν και σήμερα: ανταλλαγή φιλοφρονήσεων, ενημέρωση, προγραμματικές δηλώσεις των νέων υπουργών.[32] Η σημασία των τελετών αυτών αυξάνεται με την ανάπτυξη της τηλεόρασης και την αντίστοιχη κάλυψη των συναφών γεγονότων.[33] Πρώτο σημαντικό βήμα θα μπορούσε να θεωρηθεί το τηλεφώνημα του Γεωργίου Ράλλη στον Ανδρέα Παπανδρέου, το βράδυ των εκλογών του Οκτωβρίου του 1981.[34] Όπως ο ίδιος μαρτυρεί, τα συγχαρητήρια στον πολιτικό του αντίπαλο προκάλεσαν την μήνιν οπαδών του κόμματός του, με αποτέλεσμα το ίδιο βράδυ να δεχθούν ο ίδιος και η οικογένειά του πλήθος οργισμένων τηλεφωνημάτων και απειλών.[35] Η προσωπική στάση του Ράλλη σηματοδότησε το γενικότερα θετικό κλίμα μέσα στο οποίο έγινε τότε η παράδοση της εξουσίας.[36]

Στη διάρκεια της πρώτης οκταετίας του ΠΑΣΟΚ, σημαντικός σταθμός στην αποκρυστάλλωση αυτής της συμβολικής δομής υπήρξε η χωροθέτηση του πρωθυπουργικού γραφείου στο Μέγαρο Μαξίμου, το 1982, επί Ανδρέα Παπανδρέου. Από τη στιγμή που το πρωθυπουργικό γραφείο μεταφέρθηκε από τη Βουλή σε ξεχωριστό οίκημα, και μάλιστα δίπλα στο Προεδρικό Μέγαρο, απέκτησε μεγαλύτερη ορατότητα, ιδιότητα σημαντική σε μια εποχή όπου η οπτικοποίηση της πολιτικής αναβαθμιζόταν γρήγορα λόγω του αυξανομένου βάρους που έπαιζε η τηλεόραση και αργότερα το διαδίκτυο. Η ενίσχυση του ρόλου του πρωθυπουργού με τον αντίστοιχο περιορισμό των ρυθμιστικών αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας που επέφερε η συνταγματική αναθεώρηση του 1986 εξίσου συνέβαλαν στην εδραίωση του γραφείου του πρωθυπουργού ως ξεχωριστού θεσμού, καθώς και διακριτού όσο και κορυφαίου κέντρου εξουσίας.

Τα γεγονότα του 1989 έφεραν ένα πισωγύρισμα στην προσπάθεια τελετουργικής εμπέδωσης της δημοκρατίας, αφού στην πραγματικότητα καμία από τις άτυπες τελετουργίες της κυβερνητικής μετάβασης δεν πραγματοποιήθηκε: ούτε αποδοχή της ήττας, ούτε συγχαρητήρια στον νικητή των εκλογών, ούτε παράδοση υπουργείων από τους απερχόμενους υπουργούς.[37] Στο τελετουργικό επίπεδο, η απερχόμενη κυβέρνηση αρνήθηκε να παραδώσει τα ηνία στη νέα, αμφισβητώντας έμπρακτα την πολιτική της νομιμοποίηση. Η κρίση του 1989 έδειξε ότι τα συμβολικά θεμέλια της δημοκρατίας στην Ελλάδα ήταν ακόμη σαθρά, ευάλωτα στις τακτικές επιλογές των ισχυρών πολιτικών προσώπων της περιόδου.

Το νήμα ξαναπιάστηκε, πρώτα στις εκλογές του 1990 και μετά σε εκείνες του 1993, από τους ίδιους τους μεγάλους πρωταγωνιστές της περιόδου. Το 1990 ο Ανδρέας

ΠΙΝΑΚΑΣ
Ανεπίσημες τελετουργικές ρυθμίσεις
της μεταβίβασης της κυβερνητικής εξουσίας μετά από εκλογές
(1981-2015)

Χρόνος εκλογών: Μήνας/Έτος	Πρωθυπουργός, Νικητής/Ηττημένος εκλογών	Συγχαρητήρια	Παραίτηση σε Πρόεδρο	Παράδοση-παραλαβή πρωθυπουργίας	Παράδοση-παραλαβή υπουργείων
10/1981	Ράλλης, Παπανδρέου/Ράλλης	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ
6/1989	Παπανδρέου, Μητσοτάκης/ Παπανδρέου	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ
11/1989	(Γρίβας)* Μητσοτάκης/ Παπανδρέου	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
4/1990	Ζολώτας, Μητσοτάκης/ Παπανδρέου	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
10/1993	Μητσοτάκης, Παπανδρέου/ Μητσοτάκης	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ
3/2004	Σημίτης, Καραμανλής/ Παπανδρέου	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
10/2009	Καραμανλής, Παπανδρέου/ Καραμανλής	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
6/2012	(Πικραμμένος)* Σαμαράς/Τσίπρας	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	ΝΑΙ
1/2015	Σαμαράς, Τσίπρας/Σαμαράς	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ

* Σε παρένθεση οι υπηρεσιακοί πρωθυπουργοί
Πηγή: Ημερήσιος τύπος

Παπανδρέου συνεχάρη τηλεφωνικά τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη μετά από τον σχηματισμό της κυβέρνησης, ενώ ο νέος πρωθυπουργός παρέλαβε το πρωθυπουργικό γραφείο στη Βουλή από τον απερχόμενο Ξενοφώντα Ζολώτα.[38] Αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί η αφετηρία της σύγχρονης πρακτικής παράδοσης-παραλαβής της πρωθυπουργίας. Τρία χρόνια αργότερα, μπορεί ο απερχόμενος Κωνσταντίνος Μητσοτάκης να μην παρέδωσε μετά την εκλογική του ήττα στον νικητή των εκλογών την πρωθυπουργία, ωστόσο το βράδυ των εκλογών δήλωσε ότι σέβεται την κρίση του ελληνικού λαού και ευχήθηκε στην καινούργια κυβέρνηση να επιτύχει.

Κορυφαίος σταθμός που οδηγεί στην ολοκλήρωση της συμβολικής δομής είναι η παράδοση της πρωθυπουργίας από τον Κώστα Σημίτη στον Κώστα Καραμανλή τον Μάρτιο του 2004, λίγο πριν από τους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αθήνας. Ο τρόπος παράδοσης της πρωθυπουργίας από τον Κώστα Σημίτη, χαιρετίστηκε ως δηλωτικός του «νέου πολιτικού πολιτισμού». Ο απερχόμενος πρωθυπουργός υποδέχτηκε στο γραφείο του τον διάδοχό του στο πρωθυπουργικό αξίωμα, του ευχήθηκε καλή επιτυχία και στη συνέχεια συνομίλησαν πρώτα μόνοι και μετά με την παρουσία στενών συνεργατών τους. Στη συνέχεια, κεκλεισμένων των θυρών, ο απερχόμενος πρωθυπουργός «παρέδωσε στον κ. Καραμανλή όλους τους φακέλους και τον ενημέρωσε για περίπου μισή ώρα».[39] Τις εντυπώσεις, βέβαια, έκλεψαν οι φωτογραφίες του απερχόμενου πρωθυπουργού που χαιρετά μέσα από το αυτοκίνητο τον νέο που τον έχει ξεπροβοδίσει στην εξώπορτα του Μεγάρου Μαξίμου. Το ίδιο «πρωτοφανές κλίμα σύμπνοιας»[40] και «συναίνεσης» χαρακτήρισε την παράδοση παραλαβή των υπουργείων. Χωρίς αμφιβολία η σύγχρονη εκδοχή της «τελετής παράδοσης-παραλαβής του πρωθυπουργικού γραφείου» με βάση την οποία αξιολογήθηκε η συμπεριφορά όλων των επόμενων πρωθυπουργών υπήρξε παρακαταθήκη της διακυβέρνησης Σημίτη.[41]

Έκτοτε, η κοινοβουλευτική αυτή παράδοση –που πλέον περιλάμβανε συνάντηση και ανταλλαγή χειραψίας ανάμεσα στον νέο και τον απερχόμενο πρωθυπουργό στο πρωθυπουργικό γραφείο την ημέρα ανάληψης των καθηκόντων του πρώτου, τις δημόσιες δηλώσεις, την επί τόπου επικοινωνία και αμοιβαία διαβούλευση των δύο προσώπων και την «παράδοση των κλειδιών» του γραφείου (και σχετικών φακέλων)–, πανηγυρικά επαναλήφθηκε στην παράδοση της πρωθυπουργίας από τον Κ. Καραμανλή στον Γ. Παπανδρέου, από τον Γ. Παπανδρέου στον Λ. Παπαδήμο και από τον Λ. Παπαδήμο στον Π. Πικραμμένο. Ειδικότερα, στην πολιτικά σημαίνουσα παράδοση της πρωθυπουργίας από τον Κώστα Καραμανλή, ο απερχόμενος πρωθυπουργός ανταπέδωσε τη «γενναιοδωρία» με την οποία τον είχε αντιμετωπίσει ο προκάτοχός του στην πρωθυπουργία. Περίμενε τον Γιώργο Παπανδρέου στην είσοδο του γραφείου του Μαξίμου και μετά τη φωτογράφιση της θερμής χειραψίας και κάποιες προσωπικές κουβέντες συζήτησαν κατ' ιδίαν για περίπου 40 λεπτά, κάτι «ασυνήθιστο για τα έως τώρα πολιτικά ήθη της χώρας», ενώ τέλος αποχώρησε συνοδευόμενος από τον νέο πρωθυπουργό μέχρι την πόρτα του Μεγάρου. Τελευταίος σταθμός στην ομαλή αναπαραγωγή αυτής της τελετουργίας ήταν η παράδοση της πρωθυπουργίας από τον Παναγιώτη Πικραμμένο στον Αντώνη Σαμαρά.[42] Ο απερχόμενος υπηρεσιακός πρωθυπουργός ενημέρωσε τον νέο για τα τρέχοντα θέματα που έχει να αντιμετωπίσει, και αντάλλαξαν ευχαριστίες και ευχές. Έτσι, έφθασε η τελετή παράδοσης παραλαβής του πρωθυπουργικού γραφείου να αποτελεί έναν από τους «κοινούς τόπους» της Γ΄Ελληνικής Δημοκρατίας.

3β. Συμβολισμοί

Ποιες είναι οι κύριες συμβολικές συνδηλώσεις αυτής της τελετουργίας;

Πρώτον, επιβεβαιώνει τον *πρωθυπουργοκεντρικό* χαρακτήρα της Ελληνικής Δημοκρατίας, δείχνοντας, με άλλα λόγια, ότι το πραγματικό κέντρο της εξουσίας είναι το Μέγαρο Μαξίμου και όχι το Προεδρικό Μέγαρο. Υπ' αυτήν την έννοια συμπληρώνει τη θεσμική νομιμοποίηση που επιτυγχάνεται με την τελετή ορκωμοσίας στο Προερδικό Μέγαρο.

Δεύτερον, αναδεικνύει, κατ' επέκταση, τον *προσωποπαγή χαρακτήρα της εξουσίας*, αναγνωρίζοντας το προφανές, ότι δηλαδή το φυσικό (και νομικό) πρόσωπο του πρωθυπουργού είναι ο φορέας της εξουσίας. Αυτός παίρνει την εντολή σχηματισμού της κυβέρνησής του. Και μπορεί θεσμικά να παίρνει την εντολή από τον Πρόεδρο, που στέκεται υπεράνω των κομματικών ανταγωνισμών, ωστόσο χρειάζεται την άτυπη επιβεβαίωση του απερχόμενου πρωθυπουργού για να ολοκληρωθεί η μεταβίβαση της εξουσίας. Επιβεβαίωση διπλής όψης, αφού με την τελετουργία αυτή πιστοποιείται παράλληλα, με τον πιο δημόσιο τρόπο, ότι *ο ηττηθείς πρωθυπουργός «εγκαταλείπει» το αξίωμά του*. Η τελετουργία αυτή επιβεβαιώνει με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο όχι μόνο την νίκη του ενός αλλά και την ήττα του άλλου.

Τρίτον, όπως ήδη φάνηκε, η συγκεκριμένη τελετουργία συνιστά κορυφαία εκδήλωση του *συναινετικού* περιεχομένου του δημοκρατικού καθεστώτος. Ο χρόνος συμβολικής κατάδειξης της συναίνεσης είναι κρίσιμης σημασίας. Η «παράδοση-παραλαβή» γίνεται μετά την ολοκλήρωση του προεκλογικού αγώνα των κομμάτων, δηλαδή στο τέλος μίας περιόδου κορύφωσης του κομματικού ανταγωνισμού, που σε συνθήκες διπολισμού είναι ιδιαίτερα έντονος. Σηματοδοτεί, μαζί με άλλες τυπικές πρακτικές, ότι ο σχηματισμός της νέας κυβέρνησης μετά από εκλογές είναι μια *άλλη* μέρα. Η τελετουργία *μετατρέπει τον ανταγωνισμό στο αντίθετό του*, αποκλιμακώνει την ένταση και λειτουργεί ως κάθαρση στις τριβές που προκύπτουν στην προηγού-

μενη φάση. Στην αφετηρία της νέας διακυβέρνησης προσδίδει στη σχέση των πολιτικών αντιπάλων τα στοιχεία της συνάφειας, της διαλογικότητας και της συναδελφικότητας.

Τέταρτον, σε περιπτώσεις εναλλαγής ρόλων, η εν λόγω τελετουργία υπερβαίνει τη διαφοροποίηση ανάμεσα στον νικητή και τον ηττημένο των εκλογών, αντικαθιστώντας την με τη διαφοροποίηση ανάμεσα σε δύο εξίσου σημαντικούς, συνταγματικά κατοχυρωμένους ρόλους, του πρωθυπουργού και του «αρχηγού της αντιπολίτευσης» (εφόσον ο ηττημένος παραμένει στην ηγεσία του κόμματός του).

Πέμπτον, η τελετουργία βασίζεται στην πιο ισχυρή συμβολική δομή της ελληνικής κοινωνίας, το «νοικοκυριό». Ο «ένοικος του Μεγάρου Μαξίμου», ο κάτοχος των κλειδιών του, έχει την ευθύνη του χώρου. Ως κύριος του συγκεκριμένου χώρου κατέχει και την πρωθυπουργική εξουσία. Είναι αδιανόητο ο χώρος αυτός να μένει κενός, άδειος, χωρίς κύριο. Τα «κλειδιά του Μαξίμου» είναι τα κλειδιά της διακυβέρνησης του τόπου, και υπ' αυτήν την έννοια δεν μπορεί «να είναι κρυμμένα κάτω από το χαλάκι της εισόδου», όπως σκωπτικά παρατήρησαν κάποιοι σχολιαστές. Ο απερχόμενος, λοιπόν, καλείται να «δώσει τα κλειδιά» στον νεοεκλεγέντα, και μάλιστα ο ίδιος, αυτοπροσώπως, ως καλός νοικοκύρης που φροντίζει τα του οίκου του. Τον υποδέχεται στην είσοδο του γραφείου (που μέχρι εκείνη τη στιγμή πρακτικά του ανήκει) για να παραδώσει. *Ο προηγούμενος εγκαθιστά τον επόμενο.* Υπ' αυτήν την έννοια, η συγκεκριμένη πρακτική συνιστά διακριτή βαθμίδα *ουσιαστικής νομιμοποίησης*, εξίσου σημαντικής με την τυπική νομιμοποίηση που προσφέρει ο όρκος ενώπιον του Προέδρου της Δημοκρατίας. Αποτελεί πράξη που σταθεροποιεί τη νέα πρωθυπουργία και συμβάλλει στην ομαλή μετάβαση στη νέα διακυβέρνηση.

Έκτον, όπως και σε πολλές άλλες τελετουργίες, οι σωματικοί συμβολισμοί που χρησιμοποιούνται έχουν ιδιαίτερη σημασία. Η χειραψία που ανταλλάσσεται ανάμεσα στα δύο μέρη, η χρήση δηλαδή της πιο κοινότοπης χειρονομίας με την οποία συμβολικά δηλώνεται η κοινωνική συνάφεια μέσα στην καθημερινότητα, όσο τυπική και αν είναι, έχει μεγάλη σημασία, ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη ότι οι πολιτικοί αντίπαλοι πολλές φορές αποφεύγουν κάθε μορφή οικειότητας. Από αυτήν την άποψη λειτουργεί θεραπευτικά.

Όμως εδώ χρειάζεται προσοχή. Η παραγόμενη συνάφεια δεν αφορά απλά δύο άτομα: τα άτομα συναντώνται σε έναν συγκεκριμένο χώρο υπό συγκεκριμένες ιδιότητες. Δεν είναι απλά δύο άτομα με διαφορετικούς χαρακτήρες, προσωπικές συμπάθειες ή αντιπάθειες, πολιτικές ταυτότητες κτλ., αλλά ο παλαιός και ο νέος πρωθυπουργός. Στην πραγματικότητα, αυτή η ιδιότητα, την οποία κατά τη στιγμή της συνάντησης ακόμη κατέχουν *εξίσου και οι δύο*, είναι η θεμελιακή ομοιότητα που αποτελεί το ουσιαστικό υπόβαθρο της συνάντησή τους (αλλά και επιβεβαιώνεται από τη συνάντηση). Την κατέχουν *εν μέρει*, ο εισερχόμενος *τυπικά*, αφού μόλις πριν λίγα λεπτά ορκίστηκε και υπέγραψε το σχετικό «πρωτόκολλο», ο δε απερχόμενος *ουσιαστικά*, αφού ακόμη «έχει τα κλειδιά». Για να το θέσω διαφορετικά, το «πρωτόκολλο ορκωμοσίας» και τα «κλειδιά του πρωθυπουργικού γραφείου» είναι οι δύο όψεις της πρωθυπουργικής εξουσίας, η διαχείριση των οποίων τη στιγμή της μεταβίβασής της σε ένα νέο πρόσωπο βρίσκεται στα χέρια του Προέδρου και του απερχόμενου πρωθυπουργού αντίστοιχα.

Υπ' αυτήν την έννοια η συγκεκριμένη τελετουργία διορθώνει μία «ανωμαλία» που είναι η έστω «στιγμιαία» διάσπαση της πρωθυπουργικής ιδιότητας σε δύο όψεις (τυπική/ουσιαστική) και η κατανομή των δύο όψεων σε δύο διαφορετικά φυσικά πρόσωπα. Γι' αυτό και επιβάλλεται να γίνει, και μάλιστα άμεσα. Διαφορετικά, η μετάβαση στην πρωθυπουργική εξουσία παραμένει ημιτελής, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας εκκρεμότητας και πολλών ερωτηματικών γύρω από το πολιτικό της βάρος. Για να το θέσω διαφορετικά, *η ένωση των χεριών του απερχόμενου και του νεοεκλεγέντα πρωθυπουργού στην έδρα της εξουσίας, στο πρωθυπουργικό γραφείο, συμβολίζει το αδιάσπαστο της πρωθυπουργικής εξουσίας*. Το αντίθετο συνιστά αμφισβήτηση του στάτους του νέου πρωθυπουργού.

Ένα τελευταίο σημείο. Η τελετουργία της παράδοσης της πρωθυπουργίας προσαρμόζει τη μεταβίβαση της κυβερνητικής εξουσίας στις επικρατούσες πολιτισμικές αντιλήψεις για τη διαχείριση και τη διευθέτηση της διαφοράς και, ειδικότερα, στο κορυφαίο γνώρισμα του ελληνικού «καθεστώτος της διαφορετικότητας» που είναι η δυσανεξία του επίσημου λόγου στο διαφορετικό. Όπως και άλλες πρακτικές που παράγουν την κοινωνικότητα στην ελληνική κοινωνία, η τελετουργία αυτή λειτουργεί ως *μετατροπέας του διαφορετικού σε όμοιο*. Δείχνει ότι η πολιτική και ιδεολογική διαφορά ανάμεσα σε αυτούς που ανταγωνίζονται για την εξουσία είναι *σχετική*, στον βαθμό που μπορεί εξίσου να αναλαμβάνουν την ευθύνη της διακυβέρνησης της χώρας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η χειραψία την οποία οι δύο αντίπαλοι πολιτικοί ηγέτες ανταλλάσσουν επιβεβαιώνει την ομοιότητά τους ως προς την ιδιότητα του πρωθυπουργού, ιδιότητα που δεν είναι μόνο «ρόλος», αλλά και «ταυτότητα» που παραπέμπει στις ιδεολογικές προκείμενες της συναινετικής, δημοκρατικής παράδοσης. Και οι δύο υπόκεινται στην κοινή ταυτότητα της δημοκρατίας που υπερβαίνει τις πολιτικο-ιδεολογικές τους διαφορές. Υπ' αυτήν την έννοια η παράδοση-παραλαβή εντάσσει τη διαδοχή στην πρωθυπουργία στο «καθεστώς της διαφορετικότητας».

4. Διαταραχή κορυφής; Το τελετουργικό τέλος του «συναινετικού ανταγωνισμού»

Πώς μας βοηθούν οι παραπάνω επισημάνσεις για να κατανοήσουμε τη σημασία και το συνακόλουθο πολιτικό βάρος του «άδειου Μαξίμου»; Η ερμηνεία που προτείνω πηγαίνει πιο πέρα από την αιτιολόγηση του συμβάντος με αναφορά στην προσωπικότητα των συντελεστών του και αναζητά το πολιτισμικό υπόβαθρο των τακτικών και στρατηγικών χει-

ρισμών. Θεωρώ ότι το «άδειο Μαξίμου» είναι *γεγονός κορυφαίας συμβολικής βαρύτητας*, ακόμη και αν οι αντιδράσεις από την πλευρά της κυβέρνησης (αλλά και της αντιπολίτευσης) θέλησαν να το υποβαθμίσουν. Από την πλευρά των τελετουργικών συμβάσεων που θεμελιώνουν και νομιμοποιούν το δημοκρατικό μας καθεστώς, το «άδειο Μαξίμου» σηματοδοτεί ένα ιστορικής σημασίας *διάκενο*, την *ασυνέχεια* ανάμεσα στο χθες και το σήμερα, και υπ' αυτήν την έννοια ίσως είναι το πολυαναμενόμενο, θα έλεγα άδοξο, τέλος μιας μακράς και σημαντικής περιόδου της πολιτικής μας ιστορίας και η αφετηρία μίας νέας.

Η *επιλογή* του απερχόμενου πρωθυπουργού, να μην είναι παρών για να παραδώσει αυτοπροσώπως «τα κλειδιά» του πρωθυπουργικού γραφείου, σε πρώτη ανάγνωση δείχνει να υποβαθμίζει την άτυπη τελετουργία. Αυτό, άλλωστε, υπονόησαν και οι «δικαιολογίες» που ακολούθησαν τον διαξιφισμό των δύο κομμάτων γύρω από το τι συνέβη. Επίσης, φαίνεται να σηματοδοτεί τον τρόπο που σκόπευε να πολιτευθεί η νέα αντιπολίτευση. Εδώ, θα υποστηρίξω ότι αυτή η πράξη είναι στην πραγματικότητα μία «πρόκληση» που διαθέτει *δυναμική ρήξης με την ίδια την πολιτισμική και πολιτική συγκρότηση του δημοκρατικού καθεστώτος* και δυναμική μετασχηματισμού των πολιτισμικών θεμελίων της δημοκρατίας. Το ότι η αποχώρηση του τέως πρωθυπουργού δεν επιβεβαιώνεται τελετουργικά δεν στερεί απλά τον διάδοχό του στο αξίωμα από μια βαθμίδα νομιμοποίησης. Ο απερχόμενος προβαίνει σε μια πράξη de facto αμφισβήτησης όχι *δια* της τελετουργίας –αυτό θα ήταν αδύνατο, εφόσον η συγκεκριμένη τελετή στοχεύει στην αποδοχή και τη νομιμοποίηση–, αλλά *στην* ίδια την τελετουργία. Αξιοποιεί το μόνο περιθώριο που του επιτρέπεται, αν αυτό μπορεί να ονομαστεί περιθώριο, για να καταστήσει την τελετουργία τόπο καταγραφής μιας *αγεφύρωτης διαφοράς*. Αυτό συνιστά *θεσμική υπέρβαση*.

Για να κατανοήσουμε συστηματικά τις δομικές προεκτάσεις του γεγονότος πρέπει να επιμείνουμε στην ανάλυση των προϋποθέσεών του. Το κρίσιμο ερώτημα είναι τι καθιστά την κίνηση δυνατή; Πώς έγινε δυνατή η «τελετουργική ύβρις» της μη-παράδοσης του πρωθυπουργικού γραφείου; Και πώς οργανώθηκε πολιτισμικά μια πράξη θεσμικής υπέρβασης, μια συμβολικά «βίαιη» κίνηση, αποκορύφωση της αυταρχικής πολιτικής «πυγμής» που εφάρμοσε η συγκυβέρνηση ΝΔ-ΠΑΣΟΚ (βλ. το κλείσιμο της ΕΡΤ και στη συνέχεια την εκστρατεία άσκησης ψυχολογικής βίας στο εκλογικό σώμα);

Μία *πρώτη*, θα έλεγα επιφανειακή, απάντηση μπορεί να αναζητηθεί στο επίπεδο της σύγκρισης των δύο πολιτικών ηγετών, όχι μόνο ως προς την προσωπικότητά τους, όσο σημαντική διάσταση και αν είναι, αλλά ως προς τα *πολιτισμικά, ιδεολογικά και πολιτικά τους χαρακτηριστικά*, όπως αυτά καταγράφονται εκείνη την ιστορική στιγμή. Από τη μια, ο «πρωθυπουργός της επετηρίδας»: κορυφαίο στέλεχος του κατεξοχήν καθεστωτικού κόμματος, ιστορικό σύμβολο των διασπάσεων που ιστορικά ταλανίζουν τη συντηρητική παράταξη. Από την άλλη, ο «πολίτης-πρωθυπουργός»: από το ευρύ μεσαίο στρώμα της τεχνοκρατίας που διαμορφώθηκε μαζικά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, σύμβολο της δυναμικής ενότητας που έφερε την αριστερά στην εξουσία. Πράγματι, αναρωτιέται κανείς πώς ήταν δυνατόν αυτά τα δύο πρόσωπα και ό,τι συμβολίζουν να εξομοιωθούν στην κοινή φόρμα του πρωθυπουργού. Οι αποστάσεις ήταν πράγματι τεράστιες.

Ωστόσο, νομίζω ότι έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον να σκεφθούμε το ζήτημα σε ένα βαθύτερο επίπεδο. Αυτό που ιδιαίτερα προκαλεί αίσθηση και απορία είναι πώς η «συντηρητική παράταξη», η οποία εξ ορισμού είναι ταγμένη στην υπεράσπιση της καθεστωτικής τάξης, αντί να επιλέξει την εφαρμογή των συμβολικών πρακτικών που εμπεδώνουν το πολίτευμα, έπραξε το αντίθετο. Αντί να επιχειρήσει, κατ' αρχήν τελετουργικά, να γεφυρώσει τις διαφορές, έστω στο επίπεδο του τυπικού φαίνεσθαι, επέλεξε να κάνει το αντίθετο. Χρησιμοποίησε την ισχύ της τελετουργίας για να πολλαπλασιάσει το μήνυμα της μη συμβατότητας του παλιού με το νέο. Και με έναν παράδοξο τρόπο, ο απερχόμενος πρωθυπουργός, που δεν προσήλθε στο ραντεβού με την καθεστωτική παράδοση, με έμμεσο τρόπο διακήρυξε τον αδιανόητο χαρακτήρα της επόμενης μέρας.

Πώς συνέβη αυτό; Σίγουρα, η απάντηση είναι πολυπαραγοντική. Η τελετουργική ύβρις προς το πολίτευμα μπορεί να οφείλεται στην υπεροψία του «επαγγελματία πολιτικού» απέναντι στον άπειρο αντίπαλό του. Μπορεί επίσης να οφείλεται στην ιδιοκτησιακή αντίληψη της εξουσίας. Ή στην υπερεκτίμηση της ιστορικής δικομματικής παράδοσης και στην αντίστοιχη υποτίμηση της παροντικής δράσης που την ανατρέπει. Ένας βαθύς, δομικός συντηρητισμός, κομμένος και ραμμένος στα μέτρα της Μεταπολίτευσης, η αυταπάτη ότι once a winner always a winner και, το σημαντικότερο, η αποκοπή από την πραγματικότητα, αυτά πράγματι μπορεί να οδήγησαν στην υπέρβαση. Υπάρχουν όμως και άλλοι παράγοντες, πιο δομικοί. Αναφέρομαι στους *τρόπους με τους οποίους πολιτισμικά αρθρώνεται ο κοινωνικός και πολιτικός ανταγωνισμός* στην ελληνική κοινωνία. Σε αυτούς θέλω να εστιάσω την προσοχή μου και να τους εξετάσω τόσο στο επίπεδο της κοινωνίας όσο και του πολιτικού συστήματος.

Στη διάρκεια της κρίσης, μέσα στην κοινωνία αναδύθηκαν νέες μορφές έντονου ανταγωνισμού προς το πολιτικό σύστημα δίπλα στις «εκκρεμείς διαφορές» (και τις συνακόλουθες διεκδικήσεις), οι οποίες, από τα άτυπα κοινωνικά περιθώρια και τους ανεπίσημους χώρους της δημόσιας κοινωνικότητας όπου βρίσκονταν επί μακρόν σε διαθεσιμότητα, ήρθαν στο προσκήνιο.[43] Καθώς τα δύο παραδοσιακά κόμματα εξουσίας αποσυναρμολογούντο, αναπτύχθηκαν στο χαμηλό επίπεδο της πολιτικής και στην κοινωνία όχι μόνον κινητοποιήσεις, αλλά και ένα πλήθος συμπεριφορών που ευθέως αμφισβητούσαν τους επίσημους πο-

λιτικούς θεσμούς – τα κόμματα εξουσίας, το Κοινοβούλιο, τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, ακόμη και το ίδιο το (κοινοβουλευτικό) σύστημα. Σε αυτές συμμετείχαν όχι μόνον οι ιστορικοί φορείς της πολιτικής διαμαρτυρίας αλλά και οι απογοητευμένοι και «αγανακτισμένοι» ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ, μετατρέποντας έτσι την οικονομική κρίση σε κρίση νομιμοποίησης του καθεστώτος. Κορυφαίες τελετουργίες της «εθνικής ενότητας», όπως οι παρελάσεις στις εθνικές επετείους, μετατράπηκαν σε οχήματα κοινωνικής διαμαρτυρίας και ακραίας αμφισβήτησης του πολιτικού συστήματος. Ανερχόμενες πολιτικές δυνάμεις στον χώρο της άκρας δεξιάς μετέτρεψαν τη βίαιη πρόκληση του αντιπάλου σε σήμα κατατεθέν της πολιτικής τους παρέμβασης (με αποκορύφωμα τη δολοφονία του Παύλου Φύσσα).[44] Ο δημόσιος χώρος διαιρέθηκε άτυπα σε επικράτειες και ο πολιτικός ανταγωνισμός πήρε τη μορφή των αγωνιστικών, συχνά βίαιων, προκλήσεων για τα όρια αυτών των επικρατειών – είτε ανάμεσα σε αντίπαλες πολιτικές ομάδες ή ανάμεσα σε ομάδες και την αστυνομία. Ακόμη και οι «πλατείες», που απέτυχαν μεσοπρόθεσμα να καθιερώσουν την ειρηνική διαμαρτυρία πέφτοντας θύματα της άγριας αστυνομικής καταστολής, παρήγαγαν έναν λόγο έντονα ανταγωνιστικό προς την κεντρική εξουσία. Όσο προχωρούσε η κρίση, η πολιτική δράση στη βάση της κοινωνίας όλο και περισσότερο έπαιρνε το (αγωνιστικό) σχήμα των (συχνά βίαιων) προκλήσεων και απαντήσεων με τις οποίες δημιουργούνταν μία γενικευμένη αίσθηση κοινωνικής και πολιτικής διαταραχής.[45]

Έτσι η διαταραχή γενικεύθηκε, και, με αγωγούς τα κόμματα της αντιπολίτευσης αλλά και την κυβέρνηση, ακούμπησε το επίσημο επίπεδο. Το έδαφος ήταν έτοιμο για μια τέτοια εξέλιξη. Το δικομματικό πολιτικό σύστημα υπέφερε από χρόνια «κόπωση μετάλλου», ενώ οι αφανείς πολιτικές της καθημερινότητας του είχαν επιφέρει ρωγμές, καθιστώντας το ευάλωτο σε πιέσεις από όλες τις μεριές. Η μακρά διακυβέρνηση της χώρας από δύο μόνο κόμματα (με εξαίρεση την περίοδο 1989-1990) είχε φέρει το πολιτικό σύστημα στα όριά του, υπονομεύοντας ταυτόχρονα και τους συναινετικούς κανόνες «πολιτικού πολιτισμού» που είχαν θεσπιστεί.[46]

Ειδικότερα, στον βαθμό που οι ρόλοι της κυβέρνησης και της αξιωματικής αντιπολίτευσης, αυτοί ακριβώς που στο συναινετικό μοντέλο οφείλουν να συνδέονται με όρους αμοιβαίας διαβούλευσης, μονοπωλούντο από το ΠΑΣΟΚ και τη ΝΔ, δύο κόμματα που είχαν συγκλίνει προγραμματικά σε μεγάλο βαθμό, η «συναίνεση» υπέστη σημαντική στρέβλωση. Στην πράξη έφθασε να ισοδυναμεί με μια επίφαση διαλόγου, την ίδια στιγμή που οι θεμελιακές συγκλίσεις των δύο κομμάτων καλύπτονταν από ένα πλεόνασμα ρηχής ανταγωνιστικής ρητορείας. Τη στιγμή που ο ελληνικός δικομματισμός αναδεικνυόταν σε ένα είδος δημοκρατικού πεπρωμένου, την ίδια στιγμή η «συναίνεση» μετατράπηκε σε σύμβολο μίας κουρασμένης δημοκρατίας.

Η δημοσιονομική κρίση έφερε τη χαριστική βολή στον «συναινετικό ανταγωνισμό» των δύο κομμάτων εξουσίας, αφού τα ανάγκασε, υπό το βάρος των ιστορικών τους ευθυνών, να αναδιπλωθούν και να κυβερνήσουν μαζί. Η συνεργασία τους στη διακυβέρνηση της χώρας και ο πόλεμος χαρακωμάτων στον οποίο σύρθηκαν εναντίον των αντιπάλων του «Μνημονίου» υπήρξαν μοιραία. Αποτέλεσαν δομικό πλήγμα στον ιστορικό δικομματισμό, αφού ήραν τον κορυφαίο ενδείκτη της διαφοράς τους, δηλαδή την εκάστοτε μονοσήμαντη και ανελαστική τους σύνδεση με τις δύο κεντρικές «θέσεις» του πολιτικού συστήματος, της κυβέρνησης και της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Επιπλέον, η ταύτισή τους στα κορυφαία ζητήματα διακυβέρνησης έκανε απολύτως εμφανή την απουσία των όποιων σημαινουσών πολιτικών διαφορών. Από την ώρα που μοιράστηκαν την κυβέρνηση, η εναλλαγή τους έγινε αδύνατη.[47] Άλλωστε, οι πολλαπλές διασπάσεις τις οποίες υπέστησαν, η αποξένωσή τους από το παραδοσιακό τους ακροατήριο και η εκλογική τους συρρίκνωση, ιδιαίτερα του ΠΑΣΟΚ, απαγόρευε τέτοιες φιλοδοξίες. Έτσι, η παρακμή του ιστορικού δικομματισμού παρέσυρε και τη «συναίνεση», προετοιμάζοντας το έδαφος για την κλιμάκωση του ανταγωνισμού.

Ο ΣΥΡΙΖΑ, που πρωταγωνιστούσε στα «κοινωνικά κινήματα» και είχε εμπλακεί στις κινήσεις αμφισβήτησης της κατεστημένης πολιτικής, χωρίς φυσικά να υιοθετεί τις αντικοινοβουλευτικές αιχμές και συχνά ανήμπορος να τις ελέγξει, υπήρξε, μαζί με άλλα κόμματα της αντιπολίτευσης, αγωγός αυτής της μορφής πολιτικού ανταγωνισμού, μεταφέροντάς την στο ίδιο το Κοινοβούλιο.[48] Ειδικότερα, η αξιωματική αντιπολίτευση, παραβιάζοντας τους «συναινετικούς» κανόνες του πολιτικού παιγνιδιού, υιοθέτησε και αυτή τη λογική των αγωνιστικών προκλήσεων, εφαρμόζοντας ένα μοντέλο «*αγωνιστικά αμφισβητησιακής*» αντιπολίτευσης. Για παράδειγμα, εμφανώς στήριξε τις «αντι-μνημονιακές» κινητοποιήσεις και αρνήθηκε κάθε μορφής συναίνεση στις κυβερνητικές πολιτικές. Η κυβέρνηση, με τη σειρά της, απάντησε με τη βίαιη καταστολή στους δρόμους, με κατάχρηση νομοθετικής εξουσίας (αφού βασίστηκε σε «πράξεις νομοθετικού περιεχομένου» για να περνά τα μέτρα της «μνημονιακής» πολιτικής) και με κινήσεις πολιτικού αυταρχισμού. Στις διεργασίες γύρω από την προεδρική εκλογή η κινητικότητα βουλευτών, που απέκλιναν από την γραμμή του κόμματός τους, και οι κατηγορίες περί εξαγοράς της βουλευτικής ψήφου περιγράφουν την πολιτική αντιπαράθεση ως μάχη με αθέμιτα μέσα για την εξασφάλιση της προσωπικής δέσμευσης του βουλευτή, ένα είδος «κλοπής» της βουλευτικής ψήφου από το κόμμα στο οποίο προγραμματικά ανήκει.[49]

Όλα αυτά ακούμπησαν και τις συμπεριφορές στην κορυφή του πολιτικού συστήματος. Ο «αρχηγός της αντιπολίτευσης εφάρμοσε μια επιθετική πολιτική τονίζοντας την αναντιστοιχία λόγων και έργων του πρωθυπουργού, καυτηριάζοντας την ενδοτικότητά του στις πιέσεις των δανει-

στών αλλά και τον αυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης, προκαλώντας τον προσωπικά να απαντήσει. Ο πρωθυπουργός με τη σειρά του υιοθέτησε την τακτική της αποφυγής: απάντησε δια της απουσίας από τα πεδία στα οποία εκδηλώνονταν οι προκλήσεις. Επιδίωξε να παράγει την εντύπωση εκείνου που δεν τον ακουμπούν οι προκλήσεις. Για παράδειγμα, συστηματικά απέφευγε να πηγαίνει στη Βουλή, με υψηλό κόστος για τον ίδιο και για το Κοινοβούλιο. Ούτε συμμετείχε στην παραδοσιακή προεκλογική «τηλεμαχία» που αποτελεί την επιτομή της συντεταγμένης αντιπαράθεσης των διαφορετικών πολιτικών απόψεων (και που είχε να γίνει από τις εκλογές του 2009). Επίσης, εφάρμοσε μια καταστροφολογική εκδοχή της αρνητικής διαφήμισης στον προεκλογικό του αγώνα, συνεχίζοντας έτσι μια μακρά παράδοση πολιτικής επικοινωνίας.[50]

Το αποτέλεσμα των εκλογών του Ιανουαρίου θεωρητικά θα μπορούσε να αποτελέσει κομβικό σημείο αντιστροφής αυτής της μακράς πορείας απονομιμοποίησης της επίσημης πολιτικής, αφού ένας βασικός πολιτικός φορέας αυτής της αμφισβήτησης παίρνει «καθαρή εντολή» να κυβερνήσει. Όμως, την ίδια στιγμή που ο ΣΥΡΙΖΑ με τη συμπεριφορά του φαινόταν να επιδιώκει τη σταθεροποίηση του πολιτικού συστήματος, η ΝΔ με κινήσεις σαν αυτή του απερχόμενου πρωθυπουργού έμοιαζε να το υπονομεύει!

Το κρίσιμο ζήτημα είναι ότι ο τέως πρωθυπουργός ερμήνευσε την απώλεια της πρωθυπουργίας όχι ως συντελεσμένο γεγονός, που ανάμεσα στα άλλα ίσως σήμαινε και την αποχώρησή του από τη θέση του αρχηγού της ΝΔ, αλλά ως άλλη μια στιγμή στο συνεχιζόμενο παιγνίδι των προκλήσεων και απαντήσεων. Σε αυτή την πρόκληση που τυπικά πήρε τη μορφή της «κατάληψης» του πρωθυπουργικού γραφείου από έναν τρίτο απάντησε με τον ίδιο τρόπο που απαντούσε μέχρι τότε – δια της απουσίας. Με την ίδια σαφήνεια και ένταση με την οποία επανειλημμένα μέσα στην καθημερινότητα της πολιτικής διαδικασίας είχε αρνηθεί, πάντα βέβαια ανεπίσημα και εκεί όπου μπορούσε, να αναγνωρίσει τον κύριο αντίπαλό του υπό τη θεσμική του ιδιότητα, ως «αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης», αρνήθηκε και τώρα να τον αναγνωρίσει ως πρωθυπουργό. *Έτσι μετέτρεψε την τελετουργία παράδοσης-παραλαβής από μέσο θεσμικής εμπέδωσης της συναινετικής δημοκρατίας σε εστία αμφισβήτησής της*. Με την πράξη του αυτή, ο απερχόμενος πρωθυπουργός αμφισβήτησε το ίδιο το καθεστώς του οποίου αποτελεί κορυφαίο παράγοντα. Αυτό και αν είναι δομική αντίφαση!

Η συμπεριφορά αυτή εισήγαγε την αγεφύρωτη, μη μετατρέψιμη στο αντίθετό της διαφορά, *τη διαφωρά*, στο υψηλότερο επίπεδο του πολιτικού συστήματος. Πρόκειται για μια βαθιά αιρετική συμπεριφορά, και λόγω του πολιτικού χώρου από τον οποίο προέρχεται, χώρο συντηρητικό, δηλαδή ταγμένο στην εξασφάλιση της «κανονικότητας», των παραδόσεων, της «τάξης», αλλά και λόγω του επιπέδου στο οποίο εκφράζεται, του ίδιου του υψηλού επιπέδου της πολιτικής που δεχόταν τις πιέσεις μέχρι σήμερα κυρίως «από τα κάτω». Ο πρωθυπουργός, τη στιγμή που χάνει το αξίωμά του, μετατρέπεται σε αμφισβητία της δημοκρατικής τάξης. Τι πιο θεαματική έκφραση της δομικής διαταραχής που επιφέρει η συνεχιζόμενη κρίση του «καθεστώτος διαφορετικότητας», μια υποτροπή στο υψηλότερο πολιτειακό επίπεδο, *μια διαταραχή κορυφής*! Το «άδειο Μαξίμου» εκφράζει τη δομική διαταραχή που διαπερνά το πολιτικό σύστημα την περίοδο της κρίσης, μόνο που τώρα την *ανακυκλώνει με αντίστροφη φορά*, από τα πάνω προς τα κάτω – και σε αυτό πράγματι πρωτοτυπεί! Άλλο ένα «αδιανόητο» μέχρι χθες γεγονός προστίθεται στον μακρύ κατάλογο των παράδοξων της κρίσης.

Η «παρένθεση» φαίνεται να είναι ένα χάσμα, μία τρύπα, μέσα στην οποία κινδυνεύει να πέσει αυτός που τη φαντάζεται ή ακόμη και την επιδιώκει. Το σημαντικότερο, η ανοικτή «παρένθεση» παραπέμπει σε ένα *διάκενο ανάμεσα στο χθες και το σήμερα*, ανάμεσα σε μια μακρά εποχή που λήγει με τις «εκλογές του φόβου και της ελπίδας» και στην εποχή που άρχισε με τις εκλογές του Ιανουαρίου.

Υστερόγραφο

Οι εκλογές του Σεπτεμβρίου του 2015 δεν συγκρίνονται εύκολα με αυτές του Ιανουαρίου, αφού το δημοψήφισμα, η παραίτηση Σαμαρά και η συμφωνία άλλαξαν τα δεδομένα. Τώρα την πρωτοβουλία των κινήσεων είχε ο Αλέξης Τσίπρας. Τώρα τα διακυβεύματα ήταν μικρότερα. Τώρα υπήρχε λιγότερος φόβος και ακόμη λιγότερη ελπίδα. Ωσόσο, παρά τις διαφορές, η σύγκριση της παράδοσης-παραλαβής ανάμεσα στον απερχόμενο (και στη συνέχεια επανεκλεγέντα) και την υπηρεσιακή πρωθυπουργό, με την αντίστοιχη τελετή του Ιανουαρίου είναι ενδεικτική κάποιων τάσεων. Έδειξε την αντιστροφή της δυναμικής που διατάραξε συθέμελα το πολιτικό σύστημα και τη σταθεροποίηση στην κορυφή του. Το χάσμα που προκλήθηκε τον Ιανουάριο φάνηκε να γεφυρώνεται. Κυρίως επιβεβαίωσε αυτό που έδειξε η ήπιων τόνων προεκλογική περίοδος. Οι λίγες καινοτόμες πρακτικές του Ιανουαρίου επαναλήφθηκαν αυτή τη φορά στο πλαίσιο της ενίσχυσης του «πολιτικού πολιτισμού» (ενδεικτικά βλ. την τηλεμαχία των δύο αρχηγών). Μήπως για άλλη μια φορά η αναπαραγωγή θα αποτελέσει την άλλη όψη του μετασχηματισμού;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Πολλές ευχαριστίες στους Έφη Αβδελά, Γιώργο Αγγελόπουλο, Ράνια Αστρινάκη, Φαίδρα Δουζίνα-Μπακαλάκη, Στέφανο Πεσμαζόγλου, Έφη Πλεξουσάκη, Μαρίκα Ρόμπου-Λεβίδη και Μιχάλη Σπουρδαλάκη για σχόλιά τους σε προηγούμενες εκδοχές του κειμένου. Επίσης, ευχαριστίες στην Έλλη Δρούλια και στο προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Βουλής. Η βιβλιογραφική υποστήριξη της παρούσας εργασίας περιορίζεται για λόγους χώρου σε απολύτως ενδεικτικές αναφορές.

2 Οι τελετουργίες διέπονται από κυκλικό χρόνο και υπ' αυτήν την έννοια διαφοροποιούνται από τον γραμμικό χρόνο της ιστορίας· βλ. Maurice Bloch, «The Past and the Present in the Present», *Man* 12/2 (1977), σ. 278-292.

3 Ο πολλαπλασιασμός αυτός είναι πολύ μεγαλύτερος, όταν για διάφορους λόγους μια τελετουργία μετατρέπεται σε «μιντιακό συμβάν» με το οποίο διαστέλλεται η «δημόσια σφαίρα»· βλ. Francis Cody, «Publics and Politics», *Annual Review of Anthropology* 40/1 (2011), σ. 37-52.

4 Βλ. David Kertzer, *Ritual, Politics and Power*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1988.

5 Βλ. Nicholas B. Dirks, «Ritual and Resistance: Subversion as a Social Fact», στο *Culture/Power/History: A Reader in Contemporary Social Theory*, Princeton University Press, Πρίνστον 1994, σ. 483-503.

6 Βλ. Marc Abélès, «Modern Political Ritual», *Current Anthropology* (1988), σ. 391-404. Ένα πεδίο στο οποίο έχει εφαρμοστεί παραγωγικά αυτού του τύπου η προσέγγιση είναι το κοινοβούλιο· βλ. Shirin M. Rai / Rachel Johnson (επιμ.), *Democracy in Practice: Ceremony and Ritual in Parliament*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2014.

7 Βλ. Maurice Bloch, *From Blessing to Violence*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1986.

8 Βλ. την ανάλυσή μου με τίτλο «Εκκρεμείς διαφορές: Σύνορο, σώμα και εθνοπολιτισμική υποκειμενικότητα στην καθημερινή πολιτική πράξη», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Πολιτικές της καθημερινότητας: Σύνορο, σώμα και ιδιότητα του πολίτη στην Ελλάδα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014, σ. 17-77.

9 Το κλασικό παράδειγμα από την πρόσφατη περίοδο της «κρίσης» είναι, βέβαια, οι παρελάσεις στις εθνικές επετείους. Η κρίση επέφερε τη μετατροπή τους από παραδοσιακούς συμμετοχικούς μηχανισμούς συμβολικής θεμελίωσης της εθνικής τάξης πραγμάτων σε οχήματα διαμαρτυρίας και αγωγούς αντιπολιτικών μηνυμάτων.

10 Ενδεικτικά βλ. John Campbell, *Honour, Family and Patronage*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1964, και Michael Herzfeld, *Η ποιητική του ανδρισμού: Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης*, μτφρ. Μαρία Ν. Καστανάρα, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012 (α΄ έκδοση 1985).

11 Προφανώς παραφράζω τον Geertz.

12 Για ένα εξαιρετικό διεθνές παράδειγμα, την περίπτωση της μεγαλύτερης δημοκρατίας στον κόσμο, της Ινδίας, βλ. Mukulika Banerjee, «Democracy, Sacred and Everyday», στο Julia Paley (επιμ.), *Democracy: Anthropological Approaches*, SAR Press, Σάντα Φε 2009.

13 Για το σχετικό ερευνητικό κενό βλ. Χρήστος Λυριντζής / Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «(Ανα)θεωρήσεις του πολιτικού: Συγκλίσεις και αποκλίσεις στην ανθρωπολογία και την πολιτική επιστήμη», στο Κατερίνα Ροζάκου / Ελένη Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα: Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ. 73-119.

14 Σε ομιλία του στην Κοινοβουλευτική Ομάδα της ΝΔ ο Αντώνης Σαμαράς, αφού χαρακτήρισε «ανήθικο» τον θόρυβο που έκανε ο ΣΥΡΙΖΑ για το θέμα της απουσίας του από την τελετή παράδοσης της πρωθυπουργίας, υποστήριξε ότι: «Το Γραφείο του επικοινώνησε με το δικό μου ζητώντας απλά πληροφορίες για την τυπική παράδοση. Καμία εικόνα δεν είχαν για το πότε θα πάει ο κ. Τσίπρας στο Μαξίμου και για το πότε θα έπρεπε να ήμουν κι εγώ εκεί. Δεν είχα καμία πρόθεση να μην παραβρεθώ τυπικά, αφού του είχα ήδη τηλεφωνήσει για να τον συγχαρώ. Δημιούργησαν ένα πρόβλημα από το τίποτα» (*Έθνος*, 30.1.2015). Σε μια αρκετά μεταγενέστερη παρέμβασή του στην τηλεοπτική εκπομπή «Ενικός» (23.3.2015) του Νίκου Χατζηνικολάου, ο Δημήτρης Σταμάτης, στενός συνεργάτης του Σαμαρά, μίλησε για «κακή συνεννόηση» και «παρανόηση», ενώ τόνισε τον «κοινωνικό και πολιτικό καθωσπρεπισμό» του τέως πρωθυπουργού που δεν θα επέτρεπε μια τέτοια συμπεριφορά.

15 *Ημερησία*, 27.1.2015 και *Δημοκρατία*, 27.1.2015.

16 *Το Βήμα*, 26.1.2015.

17 Evangelos Antonaros, Twitter 26.1.2015.

18 Αθανάσιος Έλλις, «Ατόπημα Σαμαρά η μη παράδοση», *Καθημερινή*, 27.1.2015.

19 *Έθνος*, 27.1.2015.

20 *Αυγή*, 27.1.2015.

21 Η θεωρία της «Αριστερής παρένθεσης» έχει βέβαια την προϊστορία της. Ήδη από το 2012, ο Πέτρος Παπακωνσταντίνου σε ένα κείμενο με τίτλο «Αριστερή κυβέρνηση ή αριστερή παρένθεση;» (*ΙΣΚΡΑ*, 10.11.2012) επισημαίνει ότι «υπάρχουν ενδείξεις ότι, μπροστά στα αδιέξοδα της υπάρχουσας πολιτικής τάξης, μερίδα των επιχειρηματικών ελίτ, ίσως και ξένων κέντρων, αρχίζει να σκέφτεται μήπως θα ήταν καλύτερα να περάσει τον «μουντζούρη» του χρέους και την ηλεκτρική καρέκλα της κυβέρνησης στον ΣΥΡΙΖΑ. Αν η ηγεσία του αποδειχθεί κατώτερη των περιστάσεων, η αριστερή κυβέρνηση θα αποδειχθεί μια σύντομη αριστερή παρένθεση, την οποία θα ακολουθήσει η θριαμβευτική επέλαση των Μνημονιακών πάνω στην καμμένη γη των προδομένων λαϊκών ελπίδων».

22 Για τις συνέχειες ανάμεσα στο προδικτατορικό και μεταπολιτευτικό πολιτικό τοπίο και την αναπαραγωγή της ιστορικής του δομής, βλ. George Mavrogordatos, «The Greek Party System: A Case of "Limited but Polarized Pluralism"», *West European Politics* 7 (1984), σ. 156-169. Για την κριτική αναθεώρηση της άποψης περί «πολωμένου πολυκομματισμού» και τον δικομματικό χαρακτήρα του ελληνικού πολιτικού συστήματος που διαμορφώνεται μετά το 1981 στις συνθήκες μείωσης της πόλωσης και διεύρυνσης του μεσαίου χώρου· βλ. Τάκης Παππάς, «Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός 1981-2001», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 17 (2001), σ. 71-102.

23 Για τον τμηματικό ανταγωνισμό βλ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή. Τα άχθη της ετερότητας: Διαδικασίες διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 21ου αιώνα», στο του ίδιου (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 1-85. Χωρίς να υποτιμώ τη σημασία του εκλογικού συστήματος που σταθερά ευνοεί τον σχηματισμό μονοκομματικών κυβερνήσεων, θα έλεγα ότι ο τμηματικός χαρακτήρας του κομματικού ανταγωνισμού με την κεντρομόλο φορά του συνέβαλε στην επικράτηση του δικομματισμού μετά το 1981.

24 Για μια συνολικότερη επισκόπηση των μετασχηματισμών στις σχέσεις εκπροσώπησης και στο πολιτικό σύστημα τη «Μεταπολιτευτική περίοδο» και για την Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία ως «δημοκρατία των κομμάτων», βλ. Μιχάλης Σπουρδαλάκης / Ευθύμης Παπαβλασόπουλος, «Κόμματα, ομάδες συμφερόντων και οι μετασχηματισμοί στο σύστημα εκπροσώπησης. Πέρα από τις θεωρίες της κρίσης», στο Ξενοφών Κοντιάδης (επιμ.), *Κρίση του ελληνικού συστήματος; Σύγχρονες προκλήσεις και μεταρρυθμιστικές προοπτικές*, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Παπαζήσης, Αθήνα 2008.

25 Για τη «γραφειοκρατική πατρωνία» και τον ρόλο των κομμάτων στη συγκρότηση πελατειακών δεσμών βλ. Christos Lyrintzis, «Political Parties in Post-junta Greece: A Case of "Bureaucratic Clientelism"?», *West European Politics* 7 (1984), σ. 99-118.

26 Βλ. Campbell, *Honour, Family and Patronage*, ό.π.· Herzfeld, *Η ποιητική του ανδρισμού*, ό.π.

27 Πρώτες αναφορές στη «συναίνεση» υπάρχουν στην επισήμανση την οποία έκανε ο Ανδρέας Παπανδρέου στη νικητήρια ομιλία του το βράδυ των εκλογών του 1981 ότι «κάθε βήμα μας θα στηρίζεται στην πλατιά συναίνεση του λαού», αλλά και στην πρόσκληση την οποία απηύθυνε στον Γεώργιο Ράλλη για έναν «εποικοδομητικό διάλογο» στη Βουλή (*Καθημερινή*, 19.10.1981). Σημαντική συμβολή στην καθιέρωση του λόγου περί συναίνεσης είχε η μερίδα του τύπου που μετακινήθηκε προς το κέντρο, στις εκλογές του 1989· βλ. Μαρία Κομνηνού: «Ο ρόλος των ΜΜΕ στην Γ΄ Δημοκρατία: 1974-1994», στο *Κοινωνία και πολιτική: Όψεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996. Για τη θεσμοποίηση του νέου μοντέλου «διακυβέρνησης» που τη δεκαετία του '90 αντικαθιστά προγραμματικά το γραφειοκρατικό μοντέλο με όχημα την «κοινωνία των πολιτών», ενδεικτικά βλ.

Σπουρδαλάκης / Παπαβλασόπουλος, «Κόμματα», *ό.π.*, σ. 306-308.

28 Για έναν κριτικό σχολιασμό της αναλυτικής έννοιας της διαβουλευτικής δημοκρατίας από τη σκοπιά του «αγωνιστικού» δημοκρατικού μοντέλου, βλ. Chantal Mouffe, «Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism», *Social Research* 66 (1999), σ. 745-758.

29 Οφείλω να καταγράψω τη σοβαρή μου επιφύλαξη απέναντι στον διαδεδομένο αυτό νεολογισμό. Κυρίως διότι σε αυτή την περίπτωση η έννοια «πολιτισμός» έχει πλούσιες –και αλλού πολυσυζητημένες– ιεραρχικές συνδηλώσεις, αφού έτσι χρησιμοποιείται ως στοιχείο διάκρισης «υψηλού» / «χαμηλού», και άρα ως κριτήριο κανονιστικής αξιολόγησης.

30 Για ένα συγκριτικό παράδειγμα τελετουργικής εμπέδωσης της δημοκρατίας σε περίοδο μετάβασης βλ. Laura D. Edles, *Symbol and Ritual in the New Spain: The Transition to Democracy after Franco*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1998.

31 Η ορκωμοσία του υπουργικού συμβουλίου έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τις αλλαγές μέσα στον χρόνο. Το 1980, το πλήθος των υπουργών «συνωστίσθηκε γύρω από το τραπέζι και μετά το "Χριστός Ανέστη" που έψαλλε ο Αρχιεπίσκοπος κ. Σεραφείμ ακούμπησαν οι πρώτοι το Ευαγγέλιο και οι υπόλοιποι των ώμο του προηγουμένου τους» («Πολιτικό Δελτίο», *Καθημερινή*, 11.5.1980). Το 1981, η τελετή άλλαξε, αφού πλέον ο όρκος δόθηκε με την ανύψωση του δεξιού χεριού. Το 1989, η κυβέρνηση Τζαννετάκη επίσης ορκίστηκε με τον νέο τρόπο (Φώτης Καλλιαγκόπουλος, «Στιγμιότυπα από την χθεσινή ορκωμοσία», *Καθημερινή*, 4.7.1989) για να φθάσουμε στο πολλαπλά διαφοροποιημένο μοντέλο ορκωμοσίας της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ, τον Ιανουάριο του 2015.

32 Για τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1974 και τον σχηματισμό της κυβέρνησης Καραμανλή βλ. *Το Βήμα*, 22.11.1974 και *Καθημερινή* 22.11.1974.

33 Για ένα σχόλιο πάνω στην πρωτόγνωρη μεσολάβηση της τηλεόρασης στην προεκλογική εκστρατεία του 1974 βλ. Ιωάννης Λάμψας, «Ελευθερία συν τηλεόραση», *Καθημερινή*, 18.11.1974. Επτά χρόνια αργότερα, στην *Καθημερινή* (24.10.1981), η Ελένη Μπίστικα σχολίαζε την τελετή ορκωμοσίας, επισημαίνοντας με θαυμασμό ότι «το "κόκκινο μάτι" της κάμερας της ΕΡΤ κάλυπτε την όλη τελετή και τη μετέδιδε απευθείας σε όλα τα κανάλια». Η ίδια, με τη ματιά της δημοσιογράφου που παραμένει πιστή στην έντυπη δημοσιογραφία, αρκετά χρόνια αργότερα σχολίασε την «κατάσταση πολιορκίας» του Προεδρικού Μεγάρου από τα «άσπρα "βαν" της τηλεοπτικής κάλυψης» που μετέδιδαν την επίδοση της παραίτησης του Κώστα Σημίτη στον Κωστή Στεφανόπουλο (*Καθημερινή*, 9.3.2004).

34 Το 1981, συνεχίστηκε η παράδοση που εγκαινιάστηκε στις εκλογές του Νοεμβρίου 1974 με τους πανηγυρισμούς στην οικία του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην Ηρώδου Αττικού. Η βίλα «Γαλήνη» στο Καστρί αποτέλεσε το γεωγραφικό επίκεντρο των πανηγυρισμών των οπαδών του ΠΑΣΟΚ και τον χώρο στον οποίο ο νικητής των εκλογών έκανε τις νικητήριες δηλώσεις και ομιλίες. Αντίθετα, ο Γεώργιος Ράλλης έκανε όλες τις σχετικές ενέργειες από το πρωθυπουργικό γραφείο στη Βουλή· βλ. *Ελευθεροτυπία*, 19-23.10.1981 και *Καθημερινή*, 21-23.10.1981.

35 Βλ. Γεώργιος Ι. Ράλλης, *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις, 1950-1989: Αποκαλυπτικές μαρτυρίες για κρίσιμες στιγμές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ζωής*, Προσκήνιο, Αθήνα 1990.

36 Όπως επισημαίνει το ρεπορτάζ της *Ελευθεροτυπίας* (22.10.1981), «σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις η παραλαβή έγινε με όλους τους κανόνες της δημοκρατικής διαδικασίας». Ωστόσο, σχολιάζει αρνητικά την απουσία κάποιων υπουργών, όπως του Ιωάννη Παλαιοκρασά που δεν παρέδωσε το Υπουργείο Συντονισμού.

37 Το ρεπορτάζ της *Καθημερινής* (4.7.1989) για την παραλαβή των υπουργείων από την κυβέρνηση Τζαννετάκη με τίτλο «Τα πήραν όλα κι έφυγαν», τονίζει ότι ο νέος πρωθυπουργός αναζητούσε κάποιο υπεύθυνο πρόσωπο για να τον ενημερώσει, ενώ δεν βρήκε το «αρχείο του πρωθυπουργού». Σε κάποια υπουργεία δεν βρέθηκε ούτε γενικός γραμματέας για να παραδώσει. Στο Υπουργείο Δημόσιας Τάξης αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι έγινε «πραγματική λεηλασία φακέλων, αρχείων, απορρήτων πρωτοκόλλων κλπ.».

38 Βλ. Κύρα Αδάμ, «Περισσεύουν οι σκληροί», *Ελευθεροτυπία* 12.4.1990.

39 Βλ. Νίκος Τσιούτσιας, «Πλήρης ενημέρωση και φάκελοι από Σημίτη», *Καθημερινή*, 11.3.2004.

40 Βλ. Δημήτρης Καπράνος, «Παραλαβή-παράδοση υπουργείων», *Καθημερινή*, 11.3.2004.

41 Όπως χαρακτηριστικά επισήμανε ο Γιώργος Ρωμαίος, «[ο] Κώστας Σημίτης έχει πλέον περάσει στην Ιστορία, η οποία με βεβαιότητα θα τον κατατάξει στους πλέον πετυχημένους πρωθυπουργούς της χώρας. Άφησε τη σφραγίδα του στη διεθνή αναβάθμιση της Ελλάδας, στην ένταξη της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στην ένταξη στην ΟΝΕ, στα μεγάλα έργα και στην αναβάθμιση της πολιτικής ζωής. Ακόμη και την ημέρα που αποχωρούσε από το Μέγαρο Μαξίμου ο Κώστας Σημίτης απέδειξε την ανωτερότητά του καθιερώνοντας, για πρώτη φορά, την παράδοση της πρωθυπουργίας στον Κώστα Καραμανλή» («Η ακτινογραφία των εκλογών», *Το Βήμα*, 7.3.2004).

42 Βλ. Άρης Ραβανός, «Ορκίστηκε πρωθυπουργός ο Αντώνης Σαμαράς», *Το Βήμα*, 20.6.2012.

43 Βλ. Παπαταξιάρχης, «Εκκρεμείς διαφορές», *ό.π.*, σ. 66-71.

44 Βλ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Ο αδιανόητος ρατσισμός», *Σύγχρονα Θέματα* 127 (2014), σ. 46-62.

45 Εννοώ είτε την «πολιτική (δια)ταραχή», δηλαδή την «πράξη που αποσταθεροποιεί την υφιστάμενη νοηματική –και κατ' επέκταση πολιτική– τάξη, την κυρίαρχη ταξινομία των πραγμάτων», είτε τη «δομική (δια)ταραχή των αρμών της υπαγωγής των υποκειμένων στην κυρίαρχη πολιτική τάξη», με την οποία δοκιμάζονται οι «πολιτικές ταυτίσεις και ταυτοποιήσεις των πολιτών-πελατών με τα προσωποπαγή κόμματα» και τίθεται σε εκκρεμότητα η σχέση των πολιτών με αυτά· βλ. Παπαταξιάρχης, «Εκκρεμείς διαφορές», *ό.π.*, σ. 26.

46 Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα συμπτώματα σταδιακής εξουθένωσης της δημοκρατικής ζωής δεν αποτελούν αποκλειστικά ελληνική ιδιομορφία. Για το φαινόμενο της «μεταδημοκρατίας» και τη μεταδημοκρατική μετάλλαξη στην Ευρώπη και τις αναλογίες ανάμεσα στη μεταδημοκρατία ως ευρωπαϊκό φαινόμενο, καθώς και την «ελληνική στροφή προς τη μεταπολιτική συναίνεση», βλ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, «Μεταδημοκρατία και ελληνική πολιτική», εισαγωγή στο Colin Crouch, *Μεταδημοκρατία*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Εκκρεμές, Αθήνα 2006, σ. 5-53.

47 Όπως έχει επισημανθεί, «στον δικομματισμό, συγκυβέρνηση των δύο μεγαλύτερων κομμάτων είναι εκτός λογικής» (Παππάς, «Κομματικό σύστημα…», *ό.π.*, σ. 88). Το 1990, στην Οικουμενική Κυβέρνηση απλά διήρκεσε πολύ λίγο. Στις συνθήκες της πρόσφατης δημοσιονομικής κρίσης διήρκεσε πολύ περισσότερο, επιφέροντας τη χαριστική βολή στην ιστορική εκδοχή του δικομματισμού.

48 Η αντιπολίτευση στις «μνημονιακές» δυνάμεις θυμίζει το είδος της «δομικής αντιπολίτευσης» που είχε εφαρμόσει το ΠΑΣΟΚ στην πορεία προς την εξουσία: τη σύγκρουση των δυνάμεων του «φωτός» με τις δυνάμεις του «σκότους» και τη διαφοροποίηση σε «πράσινα» και «μπλε» καφενεία.

49 Ενεργοποιήθηκε η ιστορική συνείδηση της «αποστασίας» που αποτελεί σημαντικό παράγοντα συγκρότησης και αναπαραγωγής των δύο ιστορικών παρατάξεων που κυριαρχούν στην ελληνική πολιτική ιστορία του 20ού αιώνα.

50 Για την άνοδο της αρνητικής πολιτικής διαφήμισης ως μέσου επανασύνδεσης της πολιτικής με τη σύγκρουση και επένδυσής της με πολεμικά χαρακτηριστικά την περίοδο του «εκσυγχρονισμού», βλ. Βασίλης Βαμβακάς, *Εκλογές και επικοινωνία στη μεταπολίτευση: Πολιτικότητα και θέαμα*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 204-221.